

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Dadaşoğlu Cahid Dadaş oğlunun

“Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində kreditləşmə və ödəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq ticarət

Elmi rəhbər:

İ.ü.f.d., b/m N.Ş.Balabəyova

Magistr proqramının rəhbəri:

İ.ü.f.d., dos. B.N.Manafov

Kafedra müdiri:

Prof. A.Ş.Şəkərəliyev

Mündəricat

Giriş	2
I fəsil. Beynəlxalq ticarət əlaqələrində kreditləşmə və onun nəzəri metodoloji əsasları	
1.1 Beynəlxalq ticarət əlaqələri, onun nəzəri və konseptual əsasları.....	5
1.2 Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin tarixi inkişafı və təkamülü.....	44
1.3 Beynəlxalq ticarət əlaqələrində kreditləşmə və onun normativ-hüquqi əsasları.....	53
II fəsil. Beynəlxalq ticarət əlaqələrində kreditləşmə və ödəmə sisteminin müasir vəziyyəti və onun qiymətləndirilməsi	
2.1 Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlardan aldığı kreditlər və onların müqayisəli təhlili.....	58
2.2 Müasir beynəlxalq ticarətin tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycanın ödəmə sistemlərində olan dəyişikliklər.....	70
III fəsil. Beynəlxalq ticarət əlaqələrində kreditləşmə və ödəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	
3.1 Beynəlxalq ticarət əlaqələrində kreditləşmə və ödəmə sisteminin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi.....	73
3.2 Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində ödəmə sistemlərindən istifadənin müasir metodları və gələcək inkişaf perspektivləri.....	75
Nəticə və təkliflər	80
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	87
Annotasiya	90

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin tarixi təkamülü və inkişafı özü ilə birgə yeni-yeni həll olunması vacib olan problemlər yaradırdı. Bu özünü əsasən maliyyə problemləri şəklində göstərirdi və məhz bu səbəbdən kredit və ödəniş sistemlərinin öyrənilməyi mühim rol oynayırdı. Müstəqillik qazanan Azərbaycan üçün də xarici ticarət əlaqələrinin, kredit və ödəniş sistemi əməliyyatlarının, onların perspektivlərinin öyrənilməsi vacibdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Xarici ticarət nəzəriyyələri hələ klassik iqtisad məktəbinə qədər olan iqtisadi nəzəriyyələrdən başlayaraq müasir dövrün alternativ iqtisadi nəzəriyyələrinədək öyrənilmiş və öyrənilir. Bu istiqamətdə Adam Smith, David Ricardo, Anne Robert Jacques Turqot, Eli Heckscher, Bertil Ohlin, Paul Samuelson, Wolfgang Stolper, Tadeusz Rybcznski və digər alimlərin rolları böyük olmuşdur. Xarici ticarətlə paralel şəkildə inkişaf edən kredit və ödəniş sistemlərinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsində isə David Graeber, Slavoj Zizek, Artur Osullivan kimi iqtisadçıların böyük rolu olmuşdur, xüsusilə də antropoloq iqtisadçı olan David Graeber özünü “Debt: the first of 5000 years” adlı əsərində təbiətə antropoli təsirlə iqtisadiyyat arasındakı əlaqəni və kreditin hansı tarixi şəraitdə meydana gəldiyini araşdırmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının öyrənilməsi iqtisadçı alimlərin - Z.Ə.Səmədzadə, H.X.Əsədov, A.Ş. Şəkərəliyev, Z.F.Məmmədov, Ə.M.Kərimov, X.H.Kazımlı və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Onların tədqiqatlarını öyrənməklə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki bu tədqiqatlarda xarici ticarət nəzəriyyələri sistemətik formada təhlil edilmiş, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında mühim məlumatlar verilmişdir. Həmçinin kredit və ödəniş sistemlərinin tarixi inkişafı barədə olan məlumatlar ölkələrin maliyyə-kredit siyasətlərinin hazırlanmasında sütun rolunu oynayır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində qarşıda duran əsas məqsəd – Azərbaycanın kredit və ödəniş sisteminin, müasir beynəlxalq ticarətə uyğunlaşdırma metodlarının və perspektivlərinin öyrənilməsi, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün bu problemin öyrənilməsinin vacib olduğunu göstərməkdir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur: Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin təkamülü, inkişafı, xarici ticarət nəzəriyyələrinin araşdırılması; Kredit münasibətlərinin, ödəniş sistemlərinin və onların normativ hüquqi əsaslarının öyrənilməsi; Azərbaycanın xarici təşkilatlardan və ölkələrdən aldığı kreditlərin, onların ödənişlərinin və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin təhlili; Beynəlxalq ticarətdə kredit və ödəniş sistemlərindəki müasir metodlar nəzərə alınmaqla Azərbaycanın kredit və ödəniş sistemi üçün perspektivlərin müəyyən olunması.

Tədqiqatın obyektı – Kredit ayıran xarici ölkə və təşkilatların araşdırılaraq onların fəaliyyət sisteminin müəyyən edilməsi;

Tədqiqatın predmeti – Kredit və ödəniş sistemlərinin perspektivlərinin nəzərə və praktiki aspektləridir.

Tədqiqatın nəzəri, metodoloji və metodiki əsasını – xarici ticarət nəzəriyyələri ilə bağlı yerli və xarici iqtisadçı-alimlərinin əsərləri, xarici təşkilatlarla Azərbaycan arasında bağlanmış kredit razılaşmaları ilə bağlı məlumatlar, həmçinin kreditlər və ödənişlərlə bağlı olaraq hüquqi münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik sənədləri, “UNCİTRAL” razılaşması, “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında kredit və ödəmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə dair qanunlar və dövlət proqramları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və Nazirlər Kabinetinin qərarları, Dövlət Statistika Komitəsinin materialları təşkil edir.

Araşdırma zamanı **tarixi dialektik, müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma metodu, analiz və sintez üsulları** tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası – Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məcmuələri, Milli Məclisin qanunvericilik aktları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, elmi ədəbiyyatda və internet şəbəkəsində xarici ticarət nəzəriyyələri, kredit və ödəniş sistemləri və onların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olan müxtəlif mənbələr və informasiyalar təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi – Azərbaycan Respublikasının kredit və ödəmə sistemlərinin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələləri kompleks və sistemli halda tədqiq olunmaqla kredit və ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Burada: Xarici ticarət nəzəriyyələri tarixi iqtisadi məktəblər fonunda araşdırılmış, iqtisadi nəzəriyyənin məqsəd və vəzifələri, obyekt və subyekt göstərilmişdir; Kredit və ödəniş sistemləri, onların normativ-hüquqi əsasları araşdırılmışdır; Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlar və ölkələrdən aldığı kreditlər, onların iqtisadi sahələrə istiqamətləndirilməsi araşdırılmışdır; Azərbaycanın kredit və ödəniş sisteminin təkmilləşdirilməsi və perspektivlərinin hazırlanması vacibliyi beynəlxalq ticarətin inkişafına uyğun olaraq əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti – ondan ibarətdir ki aparılan araşdırmalar nəticəsində inkişaf etməkdə olan bütün ölkələr kimi Azərbaycan üçün də kredit və ödəniş sisteminin öyrənilməsinin vacibliyi nəzər cəhətdən əsaslandırılmış, əldə olunan nəticələrin kredit və ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və perspektivləri istiqamətində metodoloji baza ola biləcəyi göstərilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin yekunu kimi təqdim olunan nəticə və tövsiyələr xarici ticarətdə kredit və ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi layihələrində istifadə oluna bilər.

1. Beynəlxalq ticarət əlaqələrində kreditləşmə və onun nəzəri-metodoloji əsasları

1.1 Beynəlxalq ticarət əlaqələri, onun nəzəri və konseptual əsasları

Beynəlxalq ticarət əlaqələri məvhumu haqda bir sıra iqtisadiyyatçıların və tarixi institutların nəzəriyyələri vardır. Merkantilistlərə görə beynəlxalq ticarət ölkələrin əmtəələr satdığı və əvəzində qızıl ehtiyatlarını artırdığı ticarət fəaliyyəti. İqtisadi məktəblərdən bildiyimiz qədər də merkantilistlərin iqtisadiyyat haqda əsas fikirləri qızıl yığıcı ətrafında dövr edir. Fiziokratlara görə beynəlxalq ticarət ölkələrin istehsal etdikləri artıq əmtəələri bir-birlərinə satdıqları və özlərində az olan əmtəəni aldığı iqtisadi fəaliyyətdir. Keynsə görə beynəlxalq ticarət pulun dövriyyəsinə təşkil edən, daxili iqtisadiyyatda və dolayısı olaraq daxili bazarda da stabilliyi təşkil edən iqtisadi fəaliyyətdir. Müasir dövrdə sadalanan nəzəriyyələrin hamısı beynəlxalq ticarət məvhumuna uyğun gəlsə də özlüyündə beynəlxalq ticarət yalnız bu qədər bəsit üsullardan ibarət deyil. Beynəlxalq ticarət əmtəə və xidmətlərin ölkələr arasında alınib-satıldığı, daha geniş bazar və daha geniş rəqabət imkanı yaradan, ölkələr üçün gəlir mənbəti olan və nəticədə ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi cəhətdən inkişafını təmin edən bir iqtisadi fəaliyyət növüdür. Beynəlxalq ticarət əlaqələrini araşdırarkən ona bir neçə istiqamətdən baxa bilərik: 1) Beynəlxalq ticarətə nəzəri yanaşmalar baxımından; 2) Kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi baxımından; 3) Beynəlxalq ticarətin obyekt və subyektləri baxımından və s.

Beynəlxalq ticarəti iqtisadi məktəb və institutların tarixi nəzəri yanaşmaları baxımından təhlil etdikdə görürük ki iqtisadçılar ticarət də daxil olmaqla ümumən iqtisadiyyatın baxılan dövrdəki problemlərini araşdırmış, beynəlxalq ticarətin inkişafının hansı istiqamətdə aparılmalı olduğu, müsbət və mənfi tərəfləri, doğuracağı nəticələr barədə öz fikirlərini demişlər. Beynəlxalq ticarətə nəzəri yanaşmalar 3 əsas və onların alt qruplarına bölünür.

Beynəlxalq ticarətdə klassik nəzəriyyələrə qədər 2 əsas nəzəriyyə mövcud olmuşdur: Merkantilizm və fiziokratiya. Merkantilistlər iqtisadi sektoru üç əsas sahədə: kənd təsərrüfatı və ya aqrokultur, istehsal və yeni dünyalarda salınmış xarici koloniyalarla ifadə edirdilər. Onların fikrincə tacirlər iqtisadiyyatın ən əsas iştirakçısı, yəni obyekt sayılırdısa istehsalın aparıcı amili isə əmək idi. İstehsalın ticarət üçün baş verdiyini müdafiə edərək feodalizm dövrü bitəndən sonra satılan məhsul, yəni əmtəə anlayışını iqtisad elminə gətirən ilk iqtisadi məktəb idi. Ölkənin iqtisadi inkişafının əsas mənbəyi kimi qızıl ehtiyatını gördüklərini görə onlar beynəlxalq ticarətdə də ölkə siyasətinin qızıl yığımını nə cür artırmaq istiqamətdə aparılmalı olduğunu əsas hesab edir və bunun üçün aşağıdakı şərtləri vacib görürdülər:

- Gəlir artımı ilə nəticələnən ticarət balansы siyasəti yürüdülməli, yəni daha çox miqdarda əmtəə (Baxılan dövrdə xidmət istehsalı zəif idi və beynəlxalq ticarətdə alqı-satqı obyekt deyildi) ticarət əlaqələri zamanı iştirak etməlidir, bu valyuta ehtiyatlarının – qızılın – artması istiqamətində olduğuna görə yerli istehsalın inkişafı və əmək təminatının mənbəyi idi;
- Gömrük siyasəti ixracın, daxili istehsalın stimullaşdırılması və idxalın kəmiyyət və keyfiyyət amilləri, iqtisadi tədbirlər vasitəsilə məhdudlaşdırılması istiqamətində aparılmalıdır və son nəticədə ticarət balansы və ya saldosu müsbət və zaman keçdikcə artan istiqamətdə formalaşdırılmalıdır, həmçinin bu valyuta ehtiyatlarının artırılması və xarici bazarda rəqabət üçün dempinq tədbirlərinin görülməsinə də şərait yaradar.
- İmperiyalara (Baxılan dövrdə İngiltərə, Fransa, İspaniya, Portuqaliya kimi imperiyaların əmtəələri dünya ticarətində daha böyük paya sahib olduğuna görə iqtisadi nəzəriyyə və konsepsiyalar da imperiyaların iqtisadiyyatı çərçivəsində öyrənilirdi) daxil olan koloniyalar və asılı ərazilərin digər imperiya və onların

koloniyaları ilə ticarət əlaqələrinin qarşısını almaq, koloniyaların beynəlxalq ticarətdə son məhsulla iştirak etməyinə imkan verməmək.

Bu nəzəri fikirlərdən də məlum olur ki merkantilistlər qızıl və digər qiymətli daş-qaşları milli valyutanın və ya xəzinənin əsası kimi görür, ölkənin iqtisadi və siyasi gücünün əsasında məhz qızıl ehtiyatlarının olduğunu irəli sürürdülər. Merkantilistlər ölkənin daxili iqtisadiyyatına ilk dəfə tədiyyə balansı və ya norması anlayışını daxil etmiş və xarici ticarətin ölkənin daxili iqtisadi inkişafı üçün zəruriliyini qeyd etmişlər, buna görə də beynəlxalq ticarət haqda daha sonra gələn nəzəriyyələrdə merkantilizmin rolunu danmaq olmaz, lakin bununla bərabər merkantilistlərin yanlış düşüdükləri və ya sırf beynəlxalq ticarətin inkişafına görə zamanla əhəmiyyətini itirən fikirləri də az deyildi. Məsələn merkantilistlər düşünürdülər ki bir ölkənin iqtisadi inkişafı və zənginliyi ancaq digər ölkənin gerilməyi və sonda tənəzzülü hesabına ola bilər. Həmçinin onlar hesab edirdilər ki dayanmadan qızıl ehtiyatını artıran ölkələr heç vaxt iqtisadi tənəzzülə məruz qala bilməzlər. Beynəlxalq ticarətin inkişafı və bu iqtisadi fəaliyyətə qoşulan subyektlərin sayının artması, əmtəələrin nameklaturası və keyfiyyəti genişləndiyinə görə bu nəzəriyyə zamanla öz işləkliyini itirmiş və yerinə yeni nəzəriyyələr yaranmışdır. Bunlardan ilk yaranan, başlanğıcını merkantilizmdən götürsə də merkantilizmi əsaslı şəkildə tənqid edən fiziokratiya nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyədən merkantilizmi ilk tənqid edən şotland filosof, tarixçi və iqtisadçısı David Hume olmuşdur. O, özünün “Ticarətin balansı” adlı esseyində qiymət-deviz axını balansı barədə qarşılıqlı asılılıq mexanizmini¹ hazırlamaqla merkantilist məktəbinin irəli sürdüyü “Ölkənin dayanmadan qızıl və qiymətli daş-qaş ehtiyatlarının artırması onun beynəlxalq ticarətində rəqabət qabiliyyətinə təsir edə bilməz” fikrinə qarşı əsaslı fikir yürütdü. Humeinin qiymət-deviz axını mexanizminə əsasən qızıl ehtiyatlarının artımı əmək haqlarının, dolayısı yolla da

¹ David Hume essays, part II essay V, “Of the balance of trade”

qiymətlərin yüksəlməyinə səbəb olacaq, əmtəələrin qiymətlərinin yüksəlməyi isə ölkənin beynəlxalq ticarətdə rəqabət qabiliyyətinin azalmasına və nəticədə ticarətin zəifləməsinə səbəb olar. Ölkədən valyuta axını isə qiymətlərin və əmək haqlarının azalmasına, ölkədaxili rəqabət qabiliyyətinin artması nəticəsində ölkənin beynəlxalq ticarətdə də rəqabət qabiliyyətinin artmasına və iqtisadi yüksəliş üçün baza rolu oynamasına səbəb ola bilər. Deməli hər hansısa bir ölkənin sırf daxili iqtisadi siyasətin maraqlarını təmin etməklə ölkənin inkişafını təmin etməyi bir yana, xarici ticarətdə belə üstünlüyü əldən buraxa bilər.

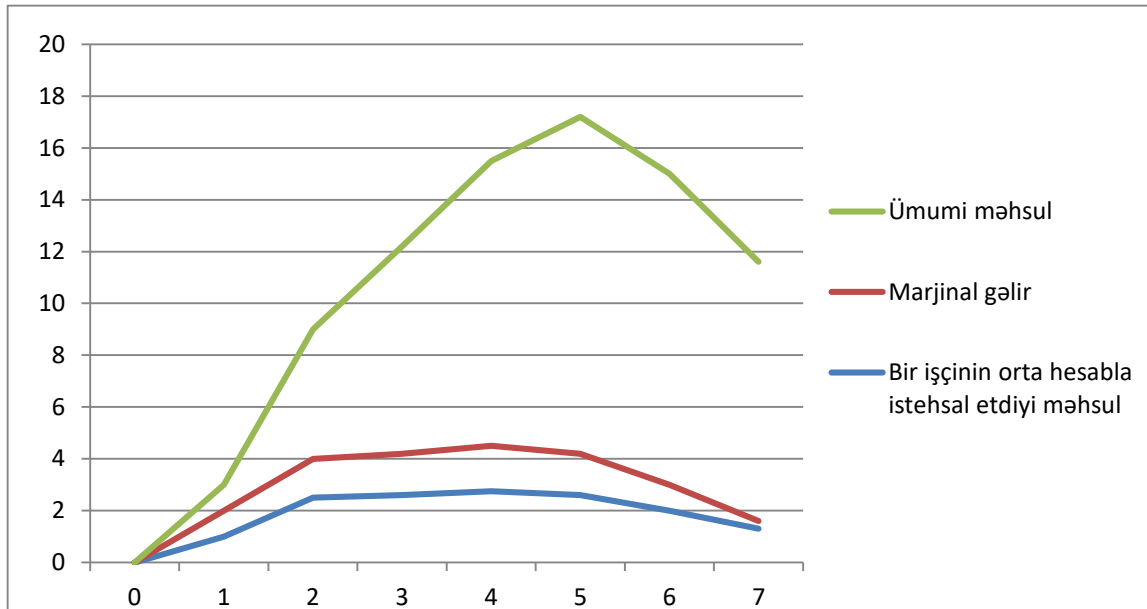
İqtisadi siyasətin əsasını təşkil edən merkantilizm məktəbi və nəzəriyyələri təxminən 160 il əsas mövqedə olmuş və bu zaman ərzində beynəlxalq ticarətin liberallaşmasına, sadələşməsinə imkan yaradacaq bütün şəraitlərin gömrük siyasəti, bürokratik əngəllər və sair vasitələrlə qarşısı alınmışdır. Bu cür proteksionist tədbirlər ticarət dövriyyəsinin artım tempini azaldır, əmtəələrlə beynəlxalq ticarətdə çox ciddi məhdudiyyətlər qoyduğu üçün ticarət əlaqələrinin mürəkkəbləşməsinə və son nəticədə kapitalist sənayesinin inkişafının ləngiməsinə səbəb olurdu, təbii ki hələ sənayeləşmə dövrü yaşamayan ölkələr və xalqlar üçün bu daha vacib problem idi, bazara çıxardıqları əmtəənin az olması ilə yanaşı əmtəələrin idxalı da bazardakı əmtəə çatışmazlığına görə çətinliklərlə qarşılaşırdı. Zaman keçdikcə məhz bu səbəblərə görə merkantilizm məktəbin nəzəriyyələri özünü daha liberal və progressiv məktəb və institutların nəzəriyyələri ilə əvəzləyirdi.

Merkantilizmdən qısa müddət sonra yaranan fiziokratiya məktəbinin nümayəndələri beynəlxalq ticarət üçün elə də əhəmiyyətli olacaq nəzəriyyələr irəli sürməyə də ümumilikdə iqtisadi sferaların inkişafı və iqtisadi siyasət haqda yazılan esse və əsərlərində iqtisadiyyat haqqında dəyərli fikirlər irəli sürüblər. Fiziokratlara nümunə kimi François Quesnay, Anne Robert Jacques Turqot, Victor de Riquetini (Marquis de Mirabeu) misal göstərmək olar. Fiziokratlar

merkantilistlərdən fərqli olaraq iqtisadiyyatın əsas mərkəzi kimi maddi istehsalı, daha da dəqiqləşdirsək aqrokulturanı nəzərdə tuturdular. Fiziokratların fikrinə görə dövlət iqtisadi alətlər vasitəsilə xarici ticarətin təbii gedişinə təzyiq göstərməməli və müdaxilə etməməlidirlər. Fiziokratiyanın yaradıcısı sayılan Quesnay belə hesab edirdi ki dövlət iqtisadi və sosial həyatda gedən proseslərə, tarixi irəliləyişə yalnız hüquqi əsasları qəbul etməli, digər bir müdaxilə etməməli, mühafizəkar tədbirlər görməməlidir. Fiziokratların bu kimi fikirlərində liberalizmin, azad bazarın, sərhədsiz dünya ticarətinin ilk nəzəri əsasları görünürdü.

Qeyd etdiyim kimi fiziokratlar tərəfindən irəli sürülən fikirlərdə beynəlxalq ticarət barədə birbaşa hər hansı bir fikir olmasa da dolaylı olaraq sonralar beynəlxalq ticarətin inkişafında rol oynayacaq fikirlər irəli sürmüşlər. Xüsusən də Anne Robert Jacques Turqotun “azalan məhsuldarlıq qanunu”² beynəlxalq ticarətin vacib modellərindən biri olan spesifik faktorlar modelinin açılmasında mühim rol oynamışdır. Bu modelin mahiyyətini bu cür izah etmək olar, məsələn iki istehsal sferasına baxaq, kənd təsərrüfatı və geyim. Kənd təsərrüfatında işçi qüvvəsi və torpaq sahəsindən, geyimdə isə işçi qüvvəsi və parçadan istifadə olunur. Burdada işçi qüvvəsi hər iki sfera üçün ortaqdı, lakin torpaq sahəsi və parça isə spesifik faktorlardı. Turqotun azalan məhsuldarlıq qanunu (Turqot fiziokrat olaraq bu qanunu kənd təsərrüfatı üçün hazırlamışdı) sübut edirdi ki istehsal zamanı istehsal üçün lazım olan kapital (Pul, torpaq sahəsi, avadanlıq və s.) sabit qaldıqda işçilərin sayının artmağı ümumi gəlirdə artımla nəticələnsə də son hədd marjinal gəlirində azalacaq və sonda mənfiyə yaxınlaşacaq. Qısamüddətli dövr üçün hazırlanmış bu qanun sonralar istehsal sahələrinin hər biri üçün şamil olunmuş və iqtisadi siyasətin əsas qanunlarından birinə çevrilmişdir. Turqotun azalan məhsuldarlıq qanunu 1.1-ci cədvəldə təsvir olunmuşdur.

²Anne Robert Jacques Turgot “The law of diminishing marginal returns”

Cədvəl 1.1

Cədvəldən də göründüyü kimi məhsulların istehsalı və buna görə də gəlirlərin ümumi həcmi hər zaman müsbət olacaq, lakin işçilərin sayı artdıqca orta hesabla bir işçinin istehsal etdiyi məhsul sayı azaldığına görə dolayı olaraq da əlavə bir məhsula çəkilən xərcdən əldə olunan son həd faydalılığı, yəni marjinal gəlir də azalmağa başlayacaq və işçi sayı stabil saxlanmadığı müddətcə mənfiyə çatacaq, bu zaman yaranan əsas problem isə məhsul istehsalının faydalı olmamasıdır, çünki gəlirlərin artım tempinin azalması iqtisadi tənəzzülə səbəb ola bilər. Turqot də məhz bu səbəbdən qızıl yığımının dövlətin hər zaman rəqabət qabiliyyətini artıracağına qarşı çıxırdı, o iddi edirdi ki qızıl ehtiyatlarının artımı qiymətlərin bahalaşmağına və rəqabət qabiliyyətinin azalmasına səbəb olacağına görə marjinal gəlir də azalacaq və zamanla işçi sayının da çox olması amili istehsal sferasını tənəzzül vəziyyətinə gətirəcək.

Bütün bu riyazi hesablamalara və nəzəriyyələrə baxmayaraq fiziokratların valyuta ehtiyatları və sərvət haqqındakı fikirləri merkantilistlərdən daha geniş olsa da müasir beynəlxalq ticarət üçün daha primitiv və sadədir. Çünki maddi istehsalın

cəmindən ibarət olan sərvət yalnız aqroqultur və ya merkantilistlərin iddia etdiyi kimi yalnız ticarətdən asılı yox, xidmət sektoru da daxil olmaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrində realizə olunur. Ümumən iqtisadi nəzəriyyə kimi götürüldükdə isə iqtisadiyyata bir vahid sistem kimi yanaşıb onu araşdırmadan iqtisadiyyatın prinsipləri, obyekt və subyektləri, sərvətin qaynaqları barədə iqtisadiyyata tutarlı bir anlayışlar sistemi gətirmək mümkün deyildir. Bu işin öhtəsindən isə klassik iqtisad məktəbinin nümayəndələri gələ bildi.

Klassik məktəbin yaradıcısı Adam Smith bildirmişdir ki xalqın rifah halı dövlətin qızıl ehtiyatlarından və sərvətindən çox maddi istehsal və xidmət sahələri məhsulları istehsal etməsindən asılıdır. Buna görə də iqtisadiyyatın əsas vəzifəsinin sərvət yığmaq yerinə ixtisaslaşma və əmək bölgüsü nəticəsində istehsalın kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən irəliləməsi olduğunu nəzərdə tuturdu. Bu isə iqtisadiyyatla birbaşa və ya dolay yolla əlaqəli olan subyektlərin azad olduqları, yəni liberal rəqabət və ticarətin mümkün olduğu bir şəraitdə daha kompleks şəildə həyata keçirilə bilər.

Adam Smithə görə beynəlxalq ticarətdə iştirak edən əmtəələrin miqdarı sabit deyildir, ölkələrin iqtisadi göstəriciləri, beynəlxalq əmək bölgüsü və ixtisaslaşma nəticədə xarici ticarət də artır, bu da öz nəticəsində beynəlxalq ticarətin irəliləməyinə səbəb olur. Yəni bir-birləri ilə ticarət edən iki və daha çox ölkə əmək bölgüsü və ixtisaslaşma nəticəsində daha yaxşı istehlak və istehsal standartları tətbiq edərək ticarətin genişlənməsinə, həyat standartlarının yüksəlməsinə xidmət etmiş olurlar. Və bu iqtisadi fəaliyyət növünün, yəni beynəlxalq ticarətin hər ölkə üçün müsbət cəhətlərini misal göstərərək Adam Smith merkantilistlərin irəli sürdüyü “dünya ticarətində bir tərəf uduzmalıdır ki digər tərəf qazansın” fikrinin zaman keçdikcə öz işləkliyini itirdiyini sübut etdi. Çünki xarici ticarətdə istənilən tərəf maddi və ya texniki cəhətdən müsbət irəliləyiş əldə edir. Adam Smithin xarici ticarət haqqında konsepsiya və nəzəriyyələrini araşdırmamışdan qabaq qeyd etmək

lazımdır klassik iqtisad məktəbinin xarici ticarət haqda fikirləri əsasən ehtimallara əsaslanır və bu səbəbdən də beynəlxalq ticarət inkişaf etdikcə bir çoxu ya aradan çıxmış, ya da təkmilləşdirilmiş, genişləndirilmişdir. Ümumiyyətlə klassik iqtisad məktəbinin beynəlxalq ticarət və onun fəaliyyətini təmin edən amillər haqqındakı mülahizə və ehtimalları aşağıdakı şəkildədir:

- Əmək istehsalın yeganə amilidir, bu səbəbdən də əmtəələrin dəyəri ona istehsalı üçün sərf olunan əməyə görə hesablanır.
- İşçi qüvvəsindən istehsal sferasında tam istifadə olunur, başqa sözlə tam məşğulluğa malik daxili istehsal mövcuddur və ya yaratmaq mümkündür.
- Əmtəənin istehsalına çəkilən xərclər dəyişmir, başqa sözlə əmtəənin istehsalı zamanı əsas vacib amil əmək resursu olduğuna görə əmtəələrin sayının artmağı ilə əmək resurslarının artmağı düz mütənasibdi, istehsal xərclərinin aşağı düşməsi isə əmtəəyə olan tələbi artırır.
- Həm mütləq, həm də müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə baxdığımız zaman görürük ki əmtəə və onları istehsal edən ölkələrin müqayisəsi yalnız iki ölkə və iki əmtəə arasında aparılır, buna görə də hər iki modeldə çatışmazlıqlar var.
- Əmtəənin dəyəri onunla eyni olan əmtəənin istehsalına sərf olunan əməyin miqdarı ilə hesablanır, başqa sözlə bir vahid əmtəədən sonra istehsal olunan əmtəə üçün nə qədər xərc çəkilirsə əvvəlki əmtəənin dəyəri ona əsasən hesablanır.
- Klassik iqtisad məktəbinin bir çox riyazi hesablamalarında beynəlxalq daşınmalar zamanı əmtəələr üçün çəkilən daşınma xərcləri sifirə bərabər götürülür və xarici ticarətdə liberallığın tam təmin olunduğu şəraitə əsasən hesablamalar edilir.

Qeyd etdiyim kimi klassik iqtisad məktəbinin nümayəndələri əmtəənin dəyərini ona çəkilən əməyin miqdarına görə hesablayırlar və bu səbəbdən də onların əmtəə dəyəri haqqındakı nəzəriyyəsi əmək-dəyər nəzəriyyəsi adlanır. Məhz əmək dəyər

nəzəriyyəsinə görə bir əmtəə üçün daha az əmək resursları istifadə olunubsa əmtəə daha ucuz, daha çox əmək resursları istifadə olunubsa əmtəə daha bahalı dəyəərə sahib olur. Əmək-dəyər nəzəriyyəsinə əsaslanıb klassik iqtisad məktəbinin nümayəndələrinin əmtəənin istehsalı zamanı istifadə edilən digər – xammal, torpaq sahəsi, su qaynaqları, enerji mənbələri və s. – amillərdən xəbərdar olmadığını demək düzgün olmazdı, çünki klassik iqtisadçıların fikrincə əmək resursundan başqa digər bütün resurslar “tanrının insanlara hədiyyəsi”dir, onlar hazır şəkildə təbiətdə mövcuddurlar, insanlar onların yaradılması üçün xərc çəkmədiklərinə və əmək sərf etmədiklərinə görə əmtəənin dəyərinin hesablanması zamanı da təbii resursların hesablanmasını düzgün hesab etmirdilər.

Xarici ticarət barədə Adam Smithin əsas nəzəriyyəsi özünün “Xalqların sərvətinin təbiəti və mənbəyi haqqında traktat”ında göstərdiyi mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsidir³. Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki ölkələr istehsalı zamanı daha az xərc çəkdiyi əmtəələri satır, ixrac edir, istehsalı baha başa gələn və ya digər ölkənin daha az xərclə istehsal etdiyi əmtəələri isə alır, idxal edirlər. Bunu cədvəllə bu şəkildə göstərmək olar. İki ölkə götürək, İngiltərə və Fransa, ikisinin də şərab və mahud ixrac etmək üçün resursları mövcuddur və bu istehsal sahələri üçün iki ölkədə bir işçinin orta hesabla bir günə olan istehsal qabiliyyəti aşağıdakı şəkildədir:

Bir işçinin orta hesabla bir gün üçün istehsal gücü

ŞərabMahud

İngiltərə	100 litr	5 top
Fransa	150 litr	4 top

Nümunəyə əsasən fransız bir şərab istehsalçısının ingilis şərab istehsalçısına görə məhz şərab istehsalı qabiliyyəti daha yüksəkdir və əksi, ingilis bir mahud

³Adam Smith “An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations”

istehsalçısının fransız mahud istehsalçısına görə istehsal qabiliyyəti daha yüksəkdir, deməli Fransa İngiltərəyə şərab satmalı, mahudu idxal etməli, İngiltərə isə Fransaya mahud satmalı, şərabı idxal etməlidir.

Adam Smithin mülahizələrinə görə dövlət ticarət əlaqələrində yalnız ticarət əlaqələrinin liberallaşmasını və qanuni pozuntulara yol verilməməsini təmin edən qanun layihələri işləyib hazırlamalı, hər hansı bir tənzimləyici müdaxilələr etməməli, ticarətin gedişinə mənfi təsir göstərəcək bürokratik əngəllər yaratmamalıdır, Adam Smith hesab edirdi ki tam məşğulluq səviyyəsində bazarda mövcud olan “görünməz əl” özü bazarda qiymətləri tənzimləmək və xalqın istənilən sinfindən olan hər bir kəsin rifah halını yüksəltmək qabiliyyətinə malikdir. Burada görünməz əl kimi o tələb-təklifi nəzərdə tuturdu. Adam Smith həmçinin belə hesab edirdi ki xarici ticarət əlaqələri ölkənin istehsal sferasını stimullaşdırır, istehsala marağı artırır və inkişafı təmin edir. Çünki daxili bazarda realizə olunmaq üçün lazım olandan çox istehsal edilən məhsul xarici ticarətdə ixrac əmtəəsi kimi çıxış etməklə həm ölkəyə gəlir qazandırır, həm də bazarda yaranan həddən artıq əmtəə bolluğunun qarşısı alınar və buna görə də tələb-təklif balansı təmin olunar. Bütün bunların baş verməyi üçün o əsas şərt kimi xarici ticarətin daxili sərhədlərdən kənara çıxmalı olduğunu, beynəlxalq ticarətdə liberal dəyərlərin tam oturuşmalı olduğunu göstərirdi. Adam Smith hesab edirdi ki bir ölkənin mütləq üstünlüyə sahib olduğu əmtəələri ixrac edib digər əmtəələri idxal etməyi ümumilikdə bütün ölkələrin iqtisadi mənfəətinə uyğun gələr və xarici ticarətdə itirən qüvvə olmaz. Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin müsbət tərəfi onun əmək-dəyər nəzəriyyəsinə söykənməsi ilə əsaslandırılırdı, əmək bölgüsünün və ixtisaslaşmanın, ticarətin nəinki yalnız daxili bazarda, həmçinin dünya bazarında üstünlüyünü vurğulayırdı. Bütün bunlarla bərabər mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin mənfi və yaxud ticarət əlaqələri zamanı ölkənin hansı əmtəə

istehsalı və satışı ilə məşğul olmalı olduğuna cavab verə bilməyən tərəfləri də var idi, bunları aşağıdakı kimi qruplaşdıraraq:

- Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi ehtimallara əsaslanırdı;
- Müqayisə edilən ölkə və əmtəələrin sayı həm az idi, həm də faktiki qiymətlərlə anololi olaraq da uyğun gəlmirdi;
- Zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsindən faydalanmaq demək olar ki mümkün deyildi və s.

Bunları qruplaşdırsaq mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin cavab verə bilməyəcəyi suallar kimi “Bir ölkə istənilən sahədə mütləq üstünlüyə malikdirsə o hansı əmtəə ilə dünya ticarətində təmsil olunmalıdır?”, “Heç bir əmtəə üzrə mütləq üstünlüyə malik olmayan ölkə tənəzzüləmi uğramalıdır?” və s. göstərə bilərik. Bu sualların cavabını isə ondan təxminən 40 il sonra yenə klassik iqtisad məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olmuş David Ricardo verəcəkdi.

David Ricardo ingilis siyasi iqtisadçı idi, o Adam Smithin mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi üzərində araşdırmalar apararaq və daha da genişləndirərək müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsini işləyib hazırladı. Müasir beynəlxalq ticarətdə də ticarət əlaqələrinin təməlinə müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin əsaslarından istifadə olunur. O özünün 19 aprel 1817-ci ildə yazdığı “Siyasi iqtisadın prinsipləri və vergiqoyma” adlı əsərində müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsini⁴ təqdim etmiş, mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin cavab vermədiyi sualları açmışdır. David Ricardo hesab edirdi ki ixtisaslaşma və beynəlxalq əmək bölgüsü dərinləşdikcə ölkələr bir-birləriylə ticarətdə daha az istehsal xərcləri ilə istehsal etdikləri məhsulların istehsalında ixtisaslaşmalı, innovativ yeniliklər etməli və dünya ticarətində məhz həmin əmtəələri satmalı, daha çox istehsal xərci tələb edən əmtəələri isə idxal etməlidirlər, bunun nəticəsində zəif inkişaf etmiş ölkələrin belə

⁴David Ricardo “On the principles on political economy and taxation”, chapter 7, On foreign trade, p. 85.

hər hansısa məhsul istehsalında mütləq üstünlüyünə ehtiyac qalmaz və hər bir ölkə beynəlxalq ticarətdə qazanan tərəf kimi çıxış edər. David Ricardo öz modelini iki ölkənin ticarət əlaqələri əsasında göstərirdi. O ixtisaslaşmanın beynəlmilləşməsindən istifadə edərək iki ölkə arasındakı ticarət əlaqələrinin zəruriyyətini, hansı həddə qədər hər iki tərəf üçün gəlirli və mümkün olduğunu müəyyənləşdirirdi. Ricardonun fikrincə ölkə hansı əmtəənin istehsalı üzrə daha çox istehsal xərcləri üstünlüklərinə, ixtisaslaşmaya və resurslara malikdirsə həmin əmtəənin istehsalı və ixracı ilə məşğul olsa daha çox gəlir əldə edər. Aşağıdakı cədvəllə Ricardonun nəzəriyyəsinə baxaq. İki ölkə götürək, İspaniya və Portuqaliya, onların hər ikisində zeytun yağı və ipək parça istehsalı üçün resurslar mövcuddur, gün ərzində istehsal etdikləri məhsul miqdarı isə aşağıdakı kimidir:

Gün ərzində bir işçinin orta hesabla istehsal etdiyi məhsul miqdarı

	Zeytun yağı	İpək parça
İspaniya	40 litr	80 metr
Portuqaliya	30 litr	50 metr

Buradan göründüyü kimi İspaniya hər iki məhsulda, zeytun yağı və ipək parça istehsalında Portuqaliyaya nəzərən mütləq üstünlüyə malikdir, Adam Smithin mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinə əsasən bu zaman ticarət əlaqələri baş verməməli və İspaniya hər iki məhsulu istehsal edərək sırf daxili istehsal hesabına öz bazarını təmin etməlidir, lakin hələ fiziokratların da dövründən məlumdur ki ancaq yığım yönümlü iqtisadi siyasət əmək haqlarının və qiymətlərin qalxmasına, rəqabət şəraitinin zəifləməsinə və son nəticədə istehsalda innovasiyanın azalmasına və digər ölkələrə nəzərən iqtisadi geriləməyə səbəb olar. Ricardo isə bunun həllini bu cür görürdü ki İspaniya Portuqaliya üzərində zeytun yağı istehsalı üzrə $4/3$ nisbətində, ipək parça istehsalında isə $8/5$ nisbətində üstünlüyə malikdir, ipək parça istehsalı üzrə daha çox mütləq üstünlüyə malik olduğu üçün deməli İspaniyanın

ipək parça, Portuqaliyanın isə zeytun yağı istehsalında ixtisaslaşmağı daha uyğun olar və ümumilikdə daha çox məhsul istehsal edilmiş olar və ticarətin də həcmi artar. Bunu bir misalla izah edək, tutaq ki hər ölkə 10 işçiyə malikdir, mümkün ehtimallar daxilində onların istehsal edə biləcəkləri məhsulun miqdarını ölçək (elə nəzərə alaq ki bu məhsulların miqdarı eyni növ ölçü sistemiylə hesablanır), əvvəlcə hər ölkə hər istehsal sahəsi üçün 5 işçi ayırmış olsun, bu zaman məcmu istehsal $5*40+5*80+5*30+5*50=1000$ miqdarda olacaq. İndi isə İspaniyanın sırf ipək parça, Portuqaliyanın isə zeytun yağı istehsalında ixtisaslaşdığını nəzərə alaq, bu zaman $0*40+10*80+10*30+0*50=1100$ miqdar. Göründüyü kimi eyni sayda işçi qüvvəsi düzgün ixtisaslaşma ilə ikinci misalda daha çox məhsul istehsal etmiş olacaq və deməli ixtisaslaşma özü beynəlxalq ticarətin kəmiyyətə artımına, innovativ yeniliklər və əmək bölgüsü nəticəsində isə kəmiyyətdə inkişafına təkan verən əsas qüvvədir. Buradan göründüyü kimi İspaniya ipək parça istehsalı üzrə ixtisaslaşmış zeytun yağına olan tələbatını Portuqaliya hesabına ödəyərsə, və ya əksinə, Portuqaliya zeytun yağı istehsalı üzrə ixtisaslaşmış ipək parçaya olan tələbatını İspaniya hesabına ödəyərsə nəticədə hər iki ölkə də ticarətdən daha çox mənfəətlə ayrılır, sözsüz ki müasir ticarətdə ticarət yalnız iki ölkə və iki əmtəə arasında aparılmır və buna görə də müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi də genişləndirilmişdir. Sözsüz ki Ricardonun da nəzərə almadığı faktorlar mövcuddur, onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaqla bilərik:

- Daşınma və nəqliyyat xərcləri nəzərə alınmır, müasir dünya iqtisadiyyatında isə bir ölkə hətta bir məhsul istehsalı üzrə müqayisəli üstünlüyə malik olsa da sırf nəqliyyat xərclərinə görə həmin məhsulun istehsalı ölkə üçün səmərəli olmaya bilər;
- Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi zamanı inflyasiya, işsizlik, resursların tükənən olmağı və sair şərtlər nəzərə alınmayıb, onun əvəzinə tam məşğulluq,

iqtisadiyyatın dayanmadan inkişafı və əmək resursları əsas götürüldüyünə görə digər resursların vacib olmadığı vurğulanıb;

- Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi məhsullar arasında təxminən bərabər ölçüdə müqayisəli üstünlüyə malik olan ölkələr üçün istehsal şərtlərini açıqlaya bilmir və s.

Ölkələrarası ticarət zamanı əmtəələrin dəyərləri, hansı qiymətdə ixrac edildikləri sualına isə ilk dəfə ətraflı nəzəriyyə irəli sürən klassik iqtisad məktəbinin nümayəndəsi John Stuart Mill cavab vermişdir. O müəllifi olduğu “Siyasi iqtisadın prinsipləri” əsərinin bir fəslində əmtəələrin ixrac dəyərinin müəyyən edilməsində sonralar mühim rol oynayacaq beynəlxalq dəyər qanununu⁵ hazırlamaqla bildirmişdir ki əmtəələrin alqı-satqı qiyməti tələb-təklif funksiyasının elə bir balanslaşdırılmış nöqtəsində müəyyən olunur ki hər hansısa bir ölkənin məcmu ixracı məcmu idxalını ödəyə bilsin. John Stuart Mill qeyd edir ki hansı ölkənin məhsulları beynəlxalq ticarətdə daha çox tələb varsa deməli o ölkənin məhsulları da daha çox miqdarda satılacaq. Ölkənin əmtəələrinə isə nə qədər çox xarici tələb olarsa həmin ölkə öz əmtəələrini daha çox mənfəət edə biləcəyi şərtlər daxilində sata və əvəzində əldə etdiyi əmtəələrin miqdarını çoxalda bilər. Beynəlxalq dəyər modelinə əsasən əmtəələrin dəyəri xarici ticarət zamanı əmtəəyə olan tələbin dəyişkənlik qrafikinə, yəni elastikliyinə əsasən müəyyən olunur, bu elastiklik müəyyən aralıqlar dəyərində maksimum və minimum gəlirlilik qiyməti formalaşdırır ki qiymət bu aralıqlardan kənarında ya əmtəənin əlçatmaz olmağına, ya da gəlirliliyinin az olmağına səbəb olur. Yəni əslində Mill əmtəənin dəyərinin formalaşmasında elə tələb-təklif funksiyasının rolundan çıxış edərək beynəlxalq dəyər nəzəriyyəsini irəli sürmüşdü. Millin beynəlxalq ticarət haqqındakı fikirləri isə müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsindən daha primitivdir. Belə ki o fikirləşirdi

⁵John Stuart Mill “Principles of political economy with some of their applications to social philosophy”, Book III, chapter XIV, Of international values

ki iki ölkə ticarət etdiyi zaman idxal olunan məhsulun dəyəri idxalı ödəmək üçün ixrac olunan məhsulun dəyərindən az olmalıdır, bu zaman isə ixrac qiymətlərinin daxili qiymətlərə ciddi şəkildə təsir etməli olduğu anlayışı meydana gəlirdi.

Həm mütləq, həm də müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin, həmçinin beynəlxalq dəyər nəzəriyyəsinin zamanla öz işləkliyini itirməyi və tənqid olunmasının əsas səbəbi bir neçə ölkənin geniş nameklaturalı məhsul çeşidləri ilə ticarəti zamanı ticarət əlaqələrinin nə cür qurulmalı, hansı ölkənin hansı məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmalı olduğu barədə nəzəri əsasla sahib deyildilər, daha da dəqiqləşdirsək inkişaf edən beynəlxalq ticarət üçün daha geniş ticarət nəzəriyyələri lazım idi. Həmçinin bu nəzəriyyələr nəqliyyat, daşınma, xammala çəkilən xərclər, qiymətlərin elastikliyi, işsizlik və sair kimi digər amilləri nəzərə almır, əmtəənin dəyərində yalnız əmək amilini əsas götürürdülər. Hələ 19-cu əsdən isə istehsalın baş verməyi üçün bir neçə amilin iştirak etdiyini irəli sürən konsepsiyalar yaranmağa başladı. Bu cür konsepsiyalardan birini ilk dəfə neoklassik məktəbinin nümayəndəsi olmuş Jan-Baptiste Say özünün istehsal amilləri nəzəriyyəsində istehsalın baş verməyi üçün 3 amili əsas görürdü: əmək, torpaq və kapital. Sayə görə bu amillərin bazar dəyərləri, yəni torpaq rentası, kapital faizi və əmək haqqı hamısı birlikdə istehsal xərclərini formalaşdırır, istehsal amillərinin və əmtəənin dəyərinin formalaşmasında öz rolunu göstərir.

19-cu əsrin ortalarından başlayaraq istehsal amilləri nəzəriyyəsinin müxtəlif ölkələr və istehsal sferaları üçün qurulmuş modelləri əmək-dəyər nəzəriyyəsini iqtisadi nəzəriyyədən sıxışdırıb çıxardıqca istehsal amilləri nəzəriyyəsi haqqında müxtəlif konsepsiyalar yaransa da bunlardan ən rəşional və iqtisadi faktorlarla əsaslandırılmış olan isveç alimi Eli Heckscher və Bertel Ohlinin hazırladığı istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsidir, buna Heckscher-Ohlin teoremi də deyilir. Əslində bu teorem olduqca asan dildə izah oluna bilər: bir ölkə hansı istehsal amilləri ilə daha çox təmin olunubsa o zaman həmin istehsal amillərinə

əsaslanan əmtəə istehsalı üzrə digər ölkələrlə müqayisədə üstünlüyə malik olacaq. Yəni əmək resursları ilə yaxşı təmin olunmuş ölkə əməktutumlu, kapital resursları ilə yaxşı təmin olunmuş ölkə isə kapitaltutumlu istehsal sahələrinin əmtəə istehsalı və satışı ilə dünya bazarında iştirak edəcək. Misal üçün Qvineya və Fransanı götürək, əmtəə kimi də kofe və avtomobili. Qvineya əmək, Fransa isə kapital resursları ilə yaxşı təmin olunmuş olsun. Məntiqi olaraq kofe əməktutumlu, avtomobil istehsalı isə kapitaltutumlu sahələrdir, deməli Qvineya kofe istehsalında, Fransa isə avtomobil istehsalında ixtisaslaşmalıdır.

Heckscher-Ohlin teoremi də bir sıra hallarda sırf ehtimallara əsaslanan və real bazar şərtləri ilə üst-üstə düşməyən müddəalar doğurur. Belə ki mütləq və müqayisəli üstünlüklər modellərində olduğu kimi iki ölkə və iki əmtəə əsasında nəzəriyyə qurulur, onlardan əsas fərqi isə istehsal fəaliyyətinin sırf əmək resurslarından deyil, digər faktorlardan da asılı ola biləcəyidi. Bu barədə nəzəriyyənin çatışmayan tərəfi isə müqayisəli edilən ölkələrin istehsal faktorları ilə eyni miqdarda təmin oluna bilməsi ehtimalının nəzərə alınmamasıdır. Ya bir ölkə tamamilə əmək resursları ilə, digəri isə yalnız kapital resursları ilə təmin olunub və ya əksinə. Məsələn həm əmək, həm də kapital resursları ilə yaxşı təmin olunan ABŞ və Yaponiya üçün bu model o qədər də işlək deyildir.

Nəzəriyyənin əsas üstün cəhəti isə istehsal amillərinin bir deyil, bir neçə olmasının vurğulanması, ölkənin hansı istehsal amili ilə daha çox təmin olunmasından asılı olaraq ixrac və idxal edəcəyi əmtəələri müəyyənləşdirməsidir.

Beləliklə Heckscher və Ohlin istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi ilə müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin beynəlxalq ticarətdə mühim rol oynamasının səbəbi kimi ölkələrin istehsal faktorları ilə bərabər təmin olunmamasını göstərmişlər. Adam Smithdən başlayaraq liberalların davamçıları kimi Heckscher və Ohlin də istehsal faktorlarının ölkələrarası yerdəyişməsinin qarşısını alan dövlət

tənzimlənməsi, sərt vergi siyasəti, bürokratik əngəllər və başqa bu kimi inzibati tədbirlərə qarşı çıxırdılar.

Ticarət əlaqələrinin baş verməyi nəticəsində alqı-satqı obyektini kimi iştirak edən əmtəələrin nisbi qiymətləri bir-birinə uyğunlaşma, yəni bərabərləşmə faktına malikdirlər. Ancaq əmtəənin bazardakı nisbi qiymətinin istehsalçı ölkənin əmtəə üçün lazım olan resurslarla nə dərəcədə təmin olunmağından və həmin resursun nisbi qiymətindən asılı olduğunu nəzərə alsaq sual yaranır ki mübadilə zamanı nisbi qiyməti dəyişən əmtəə ölkə daxilində əmtəənin istehsalı üçün sərf olunan faktorların nisbi qiymətini dəyişə bilərmi? Daha da aydınlaşdırsa, tutaq ki kapitaltutumlu sahədə istehsal olunan əmtəənin nisbi qiymətinin dəyişməyi istehsal ölkəsində həmin əmtəənin istehsalı üçün sərf olunan kapitalın da nisbi qiymətini dəyişəcəkmi, dəyişəcəksə hansı miqdarda dəyişəcək? Bu sualın cavabını amerikalı iqtisadisi, neoklassik məktəbinin nümayəndəsi Paul Anthony Samuelson vermişdir. O sübut etmişdir ki beynəlxalq ticarətdə ölkələrarası əmtəə mübadiləsi nəticəsində əmtəənin istehsalı üçün sərf olunan homogen amillər mütləq və nisbi qiymətcə bir-birinə yaxınlaşır və sonda bərabərləşir, bu nəzəriyyəni o Heckscher-Ohlin teoreminə əsaslanaraq yaratmış və istehsal amillərinin qiymətinin tarazlaşdırılması nəzəriyyəsi adlandırılmışdır⁶.

Daha anlaşılıqlı dildə desək beynəlxalq ticarət zamanı mübadilə olunan əmtəələrin nisbi qiymətlərinin bərabərləşməsi əmtəələrin istehsalı üçün sərf olunan resursların da nisbi qiymətlərinin bərabərləşməsinə səbəb olur. Homogen amillərdə eyni risk dərəcəli, məhsuldarlığa, faiz dərəcələrinə malik kapital kapitalın homogenliyi, eyni istehsal təcrübəsi, elmi nailiyyət, təhsil və “beyin” kapitalı işə əməyin homogenliyi adlanır.

İstehsal amillərinin qiymətinin bərabərləşdirilməsi nəzəriyyəsini izah etmək üçün bu nümunəyə baxaq. Azərbaycan və Yaponiya uyğun olaraq əmək və kapital

⁶Steve Suranovic “International trade theory and policy”, chapter 60-14, factor-price equalization

resursları ilə yaxşı təmin olunub, mühərrik və ipək parça istehsalı arasında seçim zamanı Yaponiya kapitalla yaxşı təmin olunduğuna görə mühərrik, Azərbaycan isə əməkəttumlu istehsalla məşğul ola biləcək resurslarla təmin olunduğuna görə mühərrik istehsalından imtina edib ipək parça istehsal edəcək. Nəticədə mühərrik kapitəttumlu olduğuna görə mühərrik istehsalına sərff olunmayan əmək resursları ipək parça istehsalında sərff olunacaq, nəticədə ipək parça istehsalı sürətlə artacaq və əməyə tələb artması nəticəsində əməyin dəyəri, yəni əmək haqqı da artmış olacaq, faizlərin və kapitalın dəyəri isə azalacaq (kapital resurslarından imtina edildiyinə görə). Yaponiyada isə tam əks proses baş verəcək, esursları kapital tütumlu sahəyə yönləndirdiyinə görə əmək tütumlu sahəsinin işçiləri kapital tütumlu sahəyə maraq göstərəcək, lakin kapital tütumlu sahədə əməyə ehtiyac olmadığına görə işsizlik yaranacaq, əməyin qiyməti aşağı düşəcək. Bütün bu mexanizmdən aldığımız nəticə beynəlxalq ticarət zamanı ölkələr daha çox sahib olduqları resurslarla istehsal etdikləri əmtəələrlə ticarət etdiklərinə görə həmin resursların qiyməti qalxacaq, qıt təmin olunduğu resursların qiyməti isə azalacaq və nəticədə ölkələr arasında nisbi qiymətlər bərabərləşməyə doğru fedəcək.

Beynəlxalq ticarətin inkişafı nəticəsində bu nəzəriyyə də öz aktuallığını itirdi, çünki Heckscher-Ohlin teoreminə əsaslanırdı və istehsal amillərinin miqdarında bərabərlik mühiti götürülürdü, həmçinin ölkələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq əmək haqları da bərabər deyildir.

İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsini inkar edən ən geniş yayılmış nəzəriyyə isə amerikan alim Wassily Wassilyevich Leontief tərəfindən “Leontyev paradoksu” adında yaradılmışdır. Leontief Heckscher-Ohlin nəzəriyyəsini yoxlamaq üçün aşağıdakı hesablamaları etmişdir:

- İxrac üçün nəzərdə tutulmuş əmtəələrin bir milyon dəyərinə olan qismi üçün kapital və əmək sərfiyyatını;

- İdxalı əvəz edəcək istehsal üçün nəzərdə tutulmuş əmtəələrin bir milyon dəyərində olan qismi üçün kapital və əmək sərfiyyatını;
- 1947-ci il üçün ixrac və idxalı əvəz edən istehsal üçün nəzərdə tutulmuş hər birində bir milyon dollar dəyərində əmtəə olmaqla istehsal üçün sərf olunmuş kapital və əmək resurslarının nisbətini.

Leontief ehtimal edirdi ki Heckscher-Ohlin teoremi özünü ödəyəcək və ixracın kapital tutumluluğu idxalı əvəz edən istehsalından daha çox olacaq, lakin idxalı əvəz edən istehsalın kapital tutumluluğu ixracını 30% üstələdi və tam əksi proses baş verdi. Bu isə öz növbəsində ABŞ-ın kapitadan çox əməklə daha yaxşı təmin olunduğu ölkə olduğu mənasına gəlirdi və real vəziyyətə uyğun deyildi. İki dünya müharibəsinin riyazi göstəricilərə təsir edə biləcəyi ehtimalını nəzərə alan Leontief 1951-ci ildə yenidən eyni proseduru təkrarladı, bu dəfə daha az faiz dərəcəsi ilə, 6%-lə yenə idxal ixracla müqayisədə daha kapital tutumlu idi. 1962-ci ildə Leontiefin İngiltərə və Fransa neoklassiklərindən olan davamçıları eyni hesablamaları təkrarladılar və daha ciddi rəqəm əldə etdilər: ABŞ-ın idxalı ixracından 27% çox kapital tutumlu idi. Eyni metodla hesablamaları Yaponiyada 1959-cü ildə Tatameto və İchimura 1950-ci ilin göstəricilərinə görə apardı və nəticədə Yaponiyanın kapital tutumlu əmtəələri əsasən ixrac etdiyini aldılar, halbuki Yaponiya müharibədən ağır məğlubiyyətlə ayrıldığına görə kapital tutumlu sahələri inkişaf etdirəcək qədər müddət keçməmişdi və beynəlxalq ticarətdə əmək tutumlu əmtəələrlə daha çox tanınırdı. Hindistan iqtisadçısı Bharawaj da 1962-ci ildə 1961-ci ilin göstəricilərinə əsasən anoloji hesablamaları apardı, daxili istehsalda əməktutumlu əmtəə istehsalı üstünlük təşkil etsə də Hindistanın ABŞ-a ixrac etdiyi məhsulların kapital tutumlu olduğu nəticəsi alındı, halbuki bu da paradoks idi. Həmçinin Kanada, Cənubi Koreya, Fransa və digər ölkələrdə də eyni hesablamalar aparıldı və gözlənilən nəticələrə əks cavablar alındı, bütün bu nəticələr isə ümumilikdə “Leontyev paradoksu” adlandırıldı. Çünki Heckscher-

Ohlin teoreminin əksinə olaraq əmək resursları ilə daha zəngin olan ölkələrin kapital tutumlu, kapital resursları ilə daha zəngin olan ölkələrin isə əmək tutumlu məhsullar ixrac etdiyi nəticəsi alınır. Leontyev paradoksunun izahına keçməmişdən qabaq Leontyevin aldığı nəticələrin səbəbləri haqda izahına baxmaq düz gün olardı. O hesab edirdi ki ABŞ-da işçilərin həyat standartları daha yüksək, təhsil və hazırlıq səviyyələri daha yaxşı, hüquq və azadlıqları tam təmin olduğuna görə bu cür sosial-iqtisadi şərtlər onların daha məhsuldar iş qüvvəsinə çevrilməyinə səbəb olur və nəticədə bir amerkan işçisi misal üçün, bir hindistanlı işçidən 3 qat daha məhsuldar olur və nəticədə əməyin ümumi payı da istehsalda artmış olur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə əksinə, insanların həyat şəraitlərinin daha aşağı olmağı onları daha az məhsuldar edir, sərf etdikləri əmək kapitalla müqayisədə uduzur və son nəticədə istehsal kapital tutumlu kimi görünür. Leontyevin məhz nəzərə almadığı müddəalar da bunlar idi, iş qüvvəsinin məhsuldarlığını, ixtisas səviyyəsini ölçməmişdi, həmçinin əmtələrin hər biri üçün ayrı-ayrılıqda əmək və kapital sərfi hesablanmalı idi.

Leontyev öz paradoksu haqqında iş qüvvəsinin ixtisas dərəcəsi ilə yararlanaraq 1966-cı ildə nəşr etdirdiyi elmi araşdırmasında ABŞ-ın işçi qüvvəsinin ixtisas və təcrübə səviyyəsinə görə 8 sinfə ayırırdı. O işçilərin məhsuldarlıq qabiliyyətini ölçməklə göstərirdi ki ABŞ-da ixtisaslı iş qüvvəsi bolluğu və qeyri-ixtisaslı iş qüvvəsi qıtlığı yaşanır. Bu səbəbdən ABŞ-ın istehsal etdiyi məhsullarda əmək resursları miqdarda az olsa da keyfiyyətə daha çox görünür, yəni daha məhsuldar əmək nəticəsində daha çox məhsul istehsal olunur. Bu nəzəriyyədən istifadə edərək professor James C. Hartigan kapital tutumlu xammal və yarımfabrikat idxalından asılı olan istehsal sahələrini nəzərə almamaqla Leontyevin hesablamalarını təzədən aparmış və paradoksun aradan qalxdığını söyləmişdir. Bundan əlavə Leontief öz hesablamaları zamanı daxili əmək tutumlu istehsalın qorunması üçün tətbiq olunan idxal tarifini hesablamırdı, Robert

Baldwin öz hesablamalarında idxal tarifini çıxmaqla göstərdi ki Leontiefin hesablamalarında əmək tutumluluq 5% azaldı, lakin tam olaraq kapital tutumluluqdan az səviyyəyə çatmadı. Daha sonralar isə marjinalistlər amerkanların kapital tutumlu sənaye məhsullarına daha çox üstünlük verdiklərinə görə idxalda kapital tutumlu əmtəələrin daha çox iştirak etdiyini irəli sürürdülər. Bütün bu məhdudiyyətləri qeyd etməklə yanaşı qəbul etmək lazımdır ki Heckscher-Ohlin və Heckscher-Ohlin-Samelson teoremləri beynəlxalq ticarətdə ikitərəfli idxal-ixrac münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsində yararlıdır.

İstehsal amillərinin müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin ikidən daha çox əmtəə və ölkə üçün nəzəri olaraq yararlı olması neoklassik məktəbin uğuru sayıla bilər. Bunu ilk dəfə Poul Samuelson öz əsərlərində istehsal amiləri üzərində müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin daha çox sayda əmtəə və ölkələr üçün olan hesablamalarını apararaq müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin iki əmtəəli və ikidən çox ölkəli, həmçinin iki ölkəli və ikidən çox əmtəəli modellərini hazırlamışdır, hər ikisini nəzərdən keçirək.

İki ölkə ikidən daha çox əmtəə ilə ticarət aparan zaman əmtəələrdə müqayisəli üstünlüklər modelindən yararlanmaq üçün əmtəələrin hər birinin hər iki ölkədəki dəyərləri müqayisə edilir, müqayisəyə görə daha az dəyəri olandan başlayaraq daha çox dəyəri olan istiqamətdə aşağıdan yuxarı sıralanır, yəni ölkənin daha ucuz istehsal amilləri ilə istehsal etdiyi əmtəə ən üstə, daha baha və mənfəəti az olan əmtəə isə ən altda göstərilir, iki qrup arasındakı fərq zamanı ölkələrin milli valyuta məzənnələri dənəzərə alınır, beləliklə ölkə üçün yuxarı cərgələrdə olan əmtəələr ixrac, aşağı cərgələrdə olan əmtəələr isə idxal potensialı əmtəələr sayılır. Bir misala baxaq. Tutaq ki Fransa və İngiltərə mühərrik, yağ, sement və alüminium istehsalı üçün istehsal amillərinə malik olsun, onların bu əmtəələri istehsal etmək üçün çəkdiyi xərc cədvəldəki kimi olsun:

Mühərrik	Yağ	Sement	Alüminium	
Fransa	21 €	6€	9€	12€
İngiltərə	15£	3£	6£	18£

Müqayisə aparmaq üçün ölçü vahidi kimi yağın qiymətini götürsək onda hər əmtədən bir vahid istehsal etmək üçün ölkələr müvafiq olaraq aşağıdakı miqdarla eyni dəyərdə yağdan istifadə edəcəklər:

	Mühərrik	Yağ	Sement	Alüminium
Fransa	7	2	3	4
İngiltərə	5	1	2	6

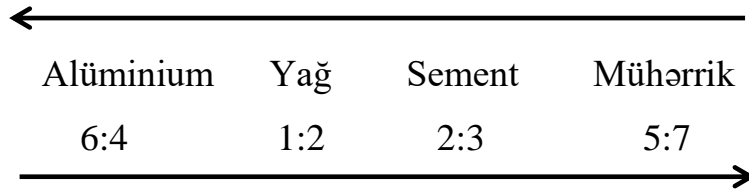
Göstərilən rəqəmlərə əsasən misal üçün İngiltərənin 1 vahid alüminium istehsal etməyi üçün 1 vahid yağ istehsalı zamanı çəkdiyi xərcdən 6 dəfə daha çox xərc çəkməlidir. Anoloji olaraq digər əmtəələrin istehsal xərcləri də izah edilə bilər.

Hər iki ölkə üçün əmtəələrin dəyərləri nisbətində baxılmalı və sıralama aparılmalıdır:

Fransa

Əmtəələr

Müqayisəli üstünlüklər

İngiltərə

Göründüyü kimi İngiltərə mühərrik istehsalı, Fransa isə alüminium istehsalı ilə məşğul olmaq üçün lazım olan resurdlarda müqayisəli üstünlüyə malikdir, İngiltərədə üstünlük sağa doğru istiqamətlənib və bu səbəbdən də İngiltərə daha sağda olan, Fransada isə üstünlük sola doğru istiqamətləndiyi üçün daha solda olan əmtələri istehsal edəcək.

Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin iki əmtəə və ikidən çox ölkə olan modelində də eyni proses təkrarlanır, sadəcə bu zaman ölkələr əmtəələrin istehsalı

üçün lazım olan resurslara çəkilən xərclərə görə sıralanır, daha çox nisbi üstünlüyə malik olan ölkə ixracatçı, digər ölkələr isə həmin əmtəə üzrə idxalatçı rolunu oynayır. Məsələn 5 ölkədə qarğıdalı və günəbaxan yağları istehsal edildiyini fərz edək və onların dəyər nisbəti aşağıdakı kimi olsun:

	Ölkələr				
	X	Y	Z	K	F
Qarğıdalı yağı/Günəbaxan yağı	3	5	7	9	11

Nümunədən göründüyü kimi ölkələr X-dən F-ə doğru qarğıdalı yağı üçün daha sərfəli istehsal amilləri şərtləri ilə təmin olunduğuna görə deməli K və F qarğıdalı yağı istehsalı üçün daha əlverişli, günəbaxan yağı istehsalı üçün isə daha əlverişsiz mühitdədirlər, son nəticədə isə K və F ölkələri qarğıdalı yağının ixracatçısı, günəbaxan yağının idxalatçısı və əksinə, X və Y ölkələri günəbaxan yağının ixracatçısı və qarğıdalı yağının idxalatçısı kimi çıxış edəcəklər. Z ölkəsi isə həm qarğıdalı, həm də günəbaxan yağlarına olan tələbatını daxili istehsal hesabına ödəyə bilər. Lakin beynəlxalq mübadilə nisbəti kimi 1 vahid günəbaxan yağı 6 vahid qarğıdalı yağına bərabər olsaydı o zaman Z ölkəsi də qarğıdalı yağı ixrac edəcəkdi.

Anoloji olaraq müqayisəli üstünlüklər modelini çox ölkə və çox əmtəə üçün də tətbiq etmək olar, ölkələrin bir-birləriylə hər əmtəəyə görə olan nisbi üstünlükləri hesablanır, hansı ölkə hansı əmtəənin istehsalında daha əlverişli şərtlərə malikdirsə həmin əmtəəni istehsal edir, satır, digərlərini isə idxal edir.

Mövcud modellərin hər biri təklif yönümlü modellərdir, beynəlxalq bazarda tələbi nəzərə almadan hazırlanıb, beynəlxalq ticarətdə tələbin nəzərə alındığı ilk model isə beynəlxalq ticarətdə tarazlıq modelidir. Mexanizm olaraq bu model də müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə oxşayır, sadəcə əsas fərq bundan ibarətdir ki mövsümi, maliyyə, idxalı əvəz edən istehsal və digər amillər nəzərə alınmaqla, yəni tələbin səviyyəsindən asılı olmaqla əmtəələrə olan tələbin dəyişkənliyini də

nəzərə alır, beynəlxalq ticarətdə tarazlıq modeli xırda istehsal sahələri üçün daha əlverişlidir, çünki istehsalda daha çevik manevrlər etmək və bazarın tələbinə uyğun olaraq istehsal sferasını dəyişmək xarakterinə malikdirlər.

Beynəlxalq ticarətin standart modelində isə cəmiyyət, yəni ölkə daxilində ümumi tələb səviyyəsi xüsusi istehsal şərti kimi qiymətləndirilirdi. Məhz bu modelin əsasında dünya ticarətində ixrac zamanı ölkələrin əmtəələrə olan münasibətinə görə eyni əmtəə müxtəlif keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri ilə təqdim olunmağa başladı. Standart modelin hazırlanmağı üçün istifadə olunan təməl məlumatları, yəni baza anlayışını müxtəlif zamanlarda Frencis Edjuort və Gottfried von Haberler formalaşdırmışdır. Standart model ümumi iqtisadi nəzəriyyədən məlum olan idxalı əvəz edən məhsulun istehsalının artan xərcləri anlayışından istifadə edərək bildirir ki əmtəələrdən birinin bir vahid əlavə istehsalı üçün digər əmtəənin istehsalına sərf olunan resursların hamısı yox, sadəcə artan sayının resursları ixtisar olunmalıdır. Ölkələr ikitərəfli ticarət əlaqələri yaradana qədər hər hansı bir əmtəədən əlavə bir vahidin yaradılması üçün digər əmtəənin qurban verilən kəmiyyəti ilə hər hansı bir əmtəənin kəmiyyətinin qurban verilməyi ilə digər bir əmtəənin əlavə bir vahidinin yaranması zaman istehlakın səviyyəsinin qorunmağı nəzərə alınır. Standart modelin aşağıdakı üstünlükləri vardır:

- Müxtəlif sayda və növdə əmtəə istehsalı üçün lazım olan resursların dəyəri nisbətən hər bir ölkədə fərqli olduğuna görə bu ölkələrin bir-biri ilə ticarət əlaqələri aparmağı üçün stimül yaradır;
- Əgər əmtəələrin istehsal imkanları ölkələrdə nisbətən eyni miqdarda qiymətləndirilərsə o zaman istehsal istehlakçıların zövq, seçim, alıcılıq qabiliyyəti və sair göstəricilərinə görə qiymətləndirilir, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə istehlakçı seçimi bir-biri ilə tam üst-üstə düşə bilməz;

- Transformasiyanın maksimum balanslaşdırılmış səviyyəsi ilə təklif, idxalı əvəz edən istehsalın maksimum balanslaşdırılmış səviyyəsi ilə isə tələb müəyyən edilir;
- Əmtəələrə olan nisbi tələb və təklifmünasibətləri beynəlxalq ticarətdə qiymətləri formalaşdırır.

Ticarət əlaqələri zamanı mübadilədən və ixtisaslaşmadan uduş kimi anlayışlar meydana gəlir. Ölkənin istehsalında müqayisəli üstünlüyə malik olduğu əmtəənin istehsalında marağını cəmləşdirdiyinə görə əldə etdiyi üstünlük ixtisaslaşmadan uduş, məhz həmin əmtəənin istehsalı nəticəsində digər ölkələrlə yaradılmış ticarət əlaqələri isə mübadilədən uduş adlanır. Ticarət əlaqələri zamanı əmtəələrin ixrac və daxili bazar qiymətləri tarazlaşır, bunun nəticəsində balans yaranır, əmtəələrin qiymətinin öz balansları daxilində dəyişilməsinə çalışılır, qiymətinin daha ucuz olması gəlirlərin azalmasına, daha çox olması isə əmtəənin daha az miqdarda satışına və istehsalın ləngiməsinə səbəb olur.

Beynəlxalq ticarətdə qiymətlərin müəyyən olunması üzrə digər bir model isə ümumi tarazlıq modelidir⁷. Alfred Marshall bu modeli John Stuart Millin beynəlxalq dəyər nəzəriyyəsini genişləndirərək yaratmışdır. Ümumi tarazlıq modeli “qarşılıqlı tələb” anlayışı əsasında xarakterizə olunur, belə ki bu tələb və təklifi birləşdirən bir anlayış kimi ölkənin bir əmtəənin ixracı yönündə istehsalı həyata keçirmək üçün hansı miqdarda əmtəənin idxalına ehtiyacı olduğunu göstərir. Modelə əsasən əmtəəyə tələb və təklif göstəricilərinin eyni zamanda həm daxili, həm də beynəlxalq ticarətdə bərabərləşməsi ümumi və ya beynəlxalq tarazlıq halının yaranmasına şərait yaradır.

Həm klassik, həm də neoklassik məktəbin nümayəndələrinin yaratdığı və təkmilləşdirdiyi nəzəriyyələrin çatışmayan tərəfi onların ilkin ehtimallara əsaslanması, çoxsaylı məhdudiyyətləri və istehsal amillərini tam nəzərə

⁷Jonathan Lewin “General equilibrium” 13/11/2006

almamaları, bu səbəblərdən də praktiki olaraq təsdiq olunmaqlarının çətinləşməyidir. Artıq 20-ci əsrin əvvəllərindən iqtisadçılar bu məhdudiyyətləri görərək iqtisadi nəzəriyyə və konsepsiyalar hazırlayarkən aşağıdakı kimi davranırdılar:

- Merkantilizm və fiziokratiya məktəblərinin nəzəriyyələrinin bazasını genişləndirir, onları daha çox sayda istehsal amilləri, ölkə və əmtəəyə uyğunlaşdıraraq göstərməyə çalışırlar ki iqtisadi münasibətlər inkişaf etsə və dəyişilsə də klassik məktəbin nəzəriyyələri ilə, yəni istehsal amilləri nəzəriyyələri ilə onların nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək olar;
- Beynəlxalq ticarətin yeni yaranan problemlərini klassik nəzəriyyələrin konsepsiyalarına şübhə ilə yanaşmadan kəşifən tələb nəzəriyyəsi, gəlirlərin bölgüsü nəzəriyyəsi kimi teoremlərlə klassiklərin toxunmadığı məsələlər üzrə yeni modellər yaratmışlar;
- Bəzi ən yeni nəzəriyyələrin, beynəlxalq ticarətin dinamik modellərinin, sahədaxili və sahələrarası beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsinin, məşab effekti kimi nəzəriyyələrin banisləri və nümayəndələri isə klassik nəzəriyyələrin beynəlxalq ticarətin yeni yaranmış problemlərinin həllini tapmaq iqtidarında olmadığını hesab edirdilər;

Müqayisəli ütlünlüklər nəzəriyyəsi istehsalın baş verməyi üçün əməyi, yəni qarşılığı ödənen əməyi əsas görürdü və beynəlxalq ticarətdə də bu amilin yerdəyişən ola bildiyini vurğulayırdı. Stehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi isə istehsal amili kimi amək və kapital götürülürdü, burada da amillərin hərəkəti mobil hesab olunurdu, ancaq real dünya bazarında isə amillərin yerdəyişməsi həm qısamüddətli, həm də uzun dövr üçün təsəvvürü belə çətin bir akt idi. Bu zaman sual olunurdu ki əgər amillərin hərəkəti beynəlxalq ticarəti inkişaf etdirirsə, eyni zamanda real olaraq onlar mobil deyillərsə o zaman beynəlxalq ticarət nə cür inkişaf edir?

Yuxarıda sadalalanan istiqamətlərdən ilk istiqamətin nümayəndəsi olan Paul Samuelson və Ronald Winthrop Jones xüsusi amillər nəzəriyyəsində bu suala cavab verməyə çalışmışlar. Xüsusi istehsal amilləri dedikdə bir sahə üçün spesifik olan və digər sahə üçün daşınması mümkün olmayan amillər nəzərdə tutulur, mobil amillər isə daşınılma xarakterinə malikdir. Bu nəzəriyyəyə əsasən ölkələrin spesifik amillərlə bərabər təmin olunmaması əmtələrin nisbi qiymətləri arasında qeyri-bərabərlik yaradır və bu da beynəlxalq ticarətdə rəqabətə və inkişafa təkan verir. Həmçinin ixrac üçün istehsal olunan məhsulların spesifik amilləri ticarətin kəmiyyəti artdıqca inkişaf edir, idxalın kəmiyyəti artdıqca isə idxalı əvəz edə biləcək istehsal üçün lazım olan spesifik amillərin inkişafı ləngiyir⁸. Samuelson və Jones bu nəzəriyyəni Turqotun “azalan məhsuldarlıq qanunu”ndan istifadə edərək izah etmişlər. Turqotun qanununa əsasən istehsal zamanı sərf olunan və artan əlavə əmək amilləri əməyin marjinal gəlirliliyini, yəni artım tempini azaldır. Samuelson və Jones də qeyd etmişlər ki ticarət nəticəsində bir əmtənin ixracatçısı kimi çıxış edən ölkədə əmtənin istehsalı üçün lazım olan spesifik amillər istehsal genişləndikcə artır, idxalı əvəz edən istehsalda olan sahələrdə isə azalır.

Beynəlxalq ticarətin əvvəllər mövcud olmuş və sonralar irəli sürülən bütün nəzəriyyə və konsepsiyalarında gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü, xalis mənfəət mühim anlayışlar rolunu oynayır. İstehsal resurslarının bərabər paylanmamağı amillərin nisbəti nəzəriyyəsinə əsasən bizə amillərlə daha yaxşı təmin olunmuş ölkələrin beynəlxalq ticarətdə udduğunu, daha zəif təmin olunmuş ölkələrin isə uduzduğunu deməyə imkan verir. Nəticədə uduzan ölkələr daha mühafizəkar və proteksionist, udan ölkələr isə daha liberal və azad bazar tərəfdarı olurlar. İstehsal amillərinin qiymətlərinin bərabərləşməsi teoreminə görə isə mübadilə olunan əmtələrin ölkələr arasında nisbi qiymətlərinin bərabərləşməsi

⁸Steven Suranovic “International trade theory and policy”, chapter 70-20, The specific factor model

istehsal resurslarının da nisbi qiymətlərinin bərabərləşməsinə və nəticədə istehsal amillərinə sahib olan subyektlərin də gəlirlərinin bərabərləşməsinə səbəb olur.

Bütün bunlarla yanaşı spesifik istehsal amilləri də daxil olmaqla sadalanan nəzəriyyələrin heç biri “Əmtəələrin qiyməti dəyişən zaman bu əmtəələrin istehsalı üçün lazım olan amillərin və sahibkarın gəliri nə dərəcədə dəyişəcək?”, “Resurslardan birinin təklifinin artması əmtəə istehsalının həcmində və qiymətində nə cür təsir edəcək?” kimi suallara cavab vermirdi. Stolper-Samuelson isə əmtəələrin qiymətinin dəyişməsinin istehsal amillərinin qiymətində təsiri və Rybczynskinin amillərin artımının istehsal artımına təsiri nəzəriyyələri ilə bu suallara cavab vermişdir.

Klassik iqtisad məktəbinin nümayəndələrinin fikrinə görə beynəlxalq ticarətdə liberal tədbirlər görən ölkələr mütləq qazanacaq, proteksionist siyasət yürüdən, müxtəlif tədbirlərlə ticarətdə çətinlik törədən ölkələr isə mütləq uduzacaq. Paul Samuelson və Wolfgang Friedrich Stolper 1941-ci ildə birlikdə işlədikləri teoremlə bna qarşı çıxdılar. Stolper-Samuelson teoreminin məğzi ondan ibarət idi ki qiyməti artan əmtəənin istehsalına sərf olunan spesifik amilin qiyməti artır və əksinə, qiyməti azalan əmtəənin istehsalına sərf olunan spesifik amilin qiyməti azalır, yəni proteksionizm siyasətinə görə ölkə xarici iqtisadi təzyiqlərə məruz qalsa da daxili istehsalın təhlükəsizliyinin qorunması nəticəsində yerli məhsul rəqabətlə üzləşmir və qiyməti balanslaşdırılmış həddə müəyyənləşir. Bu teoremin işlənilib hazırlanması zamanı bir sıra ehtimallara müraciət olunmuşdur: Ölkə iki əmtəə istehsal edir, çünki iki istehsal amilinə malikdir; iki əmtəə üzrə də həm istehsal amillərin, həm də əmtəə üçün liberal bazar mühiti və tam rəqabət mövcuddur; istehsal resurdları daim təklif olunur; əmtəələrdən birinin istehsalı üçün daha çox torpaqdan istifadə olunur, digəri isə əmək amilindən asılıdır; istehsal amillərinin daxili yerdəyişmə ehtimalları mütləqdir, xarici mobilizasiya isə mümkün deyildir; əmtəələrin istehsal qiyməti onların satış qiymətini müəyyənləşdirir və əlavə bir qiymət faktoru

yoxdur; xarici ticarətin genişlənməsi əmtəələrdən yalnız birinin istehsalının və gəlirlərinin artması ilə nəticələnir.

Kapitaltutumlu əmtəələr istehsal edən və əməktutumlu əmtəələri idxal edən bir ölkə əməktutumlu əmtəələrin idxalına tarif tənzimləmələri tətbiq edərsə idxalı əvəz edən istehsal sahələri də xarici məhsullarla rəqabətdə üstünlük əldə edər, əməktutumlu sahələrin məhsullarının qiymətinin qalxması nəticəsində əməyin də dəyəri artar və işçilərin sosial-iqtisadi həyatlarının yaxşılaşması nəticəsində məhsuldarlıq səviyyələri artar, daha çox məhsul istehsal etmək iqtidarında olurlar və nəticədə əməktutumlu istehsal sahələrindən əldə olunan real gəlir artar. Bu tamamilə təbii bir proses olmaqla yanaşı əmək haqlarının artmasına gətirib çıxarır. İdxal olunan əməktutumlu əmtəələrə tarif tətbiq edilən zaman bu əmtəələrin əvəzləyicisi olan daxili istehsal artır və əməktutumlu istehsalın artımı əməyin dəyərini kapitalla nisbətdə artırır, kapital amilləri ucuzlaşdığına görə əməktutumlu sahələrə tətbiqi asanlaşır, nəticədə əməktutumlu sahələr kapitallaşdırılaraq daha da məhsuldar istehsal şəraiti əldə olunur, istehsalın effektivliyinin artması ilə daha çox əmtəə ixrac olunur və gəlirlərin artması real əmək haqlarının artmasına səbəb olur. Həm əmək, həm də kapitaltutumlu istehsal sahələrində əməyin nisbi gücü artdığına görə tarif tətbiqi nəticəsində əmək haqları artır, iş qüvvəsinin işlə təminatı və tam işsizlik üçün şərait yaranır və nəticədə ümumi gəlirlərdə əmək amilinin payı artır, əmək amilindən asılı olaraq gəlirlərin həcmi yüksəlir. Modelə əsasən tarif tətbiqləri nəticəsində ölkənin əmtəələrlə beynəlxalq ticarətdə ümumi gəlirlərinin və nəticədə səmərənin miqdarı azalar. Əməktutumlu sahələr tarif tətbiqi ilə xarici rəqabətdən qorunduğu üçün istehsalın və gəlirlərin payında kapitalın payı azalar, əməyin payı artar. Beləliklə tarif tətbiqi ilə ölkə beynəlxalq ticarətə çıxarmaq üçün istehsal etdiyi əmtəələrdə kapital cəhətdən uduzsa da əmək cəhətdən udar, deməli proteksionist siyasət heç də həmişə beynəlxalq ticarətdə uduzmağa gətirmir.

Tadeusz Rybczynski hələ tələbəklik illərində biir fikrini diqqətə çatdırmışdır ki istehsal zamanı bir sahənin inkişafı və məcmu gəlirdə öz payını artırmağı həmin sahəyə ayrılan amillərin inkişafına, digər sahələrin inkişafının isə ləngiməyinə, hətta tənəzzülünə, amillərinin isə zəifləməyinə səbəb olur. Burada əsas məsələ amilin hansı sahə üçün istifadə edilməsindən asılıdır. Tutaq ki əmək faktoru həm parça istehsalı, həm də tütün yığıcı üçün əsasdır. Parça istehsalında əmək faktorunun istifadəsinin artırılması iş qüvvəsinin parça istehsalı üzrə ixtisaslaşmasına və tütün yığıcı üçün marjinal dəyər baxımından sərfəli olmayan iş qüvvəsinə çevrilməyinə səbəb olur, beləliklə də tütün yığıcı azalır və bu tendensiya davam etdikcə tənəzzülə uğrayır. Beləliklə də sahələrin birinin sürətlə inkişafı digər sahənin (sahələrin) zəifləməyinə və hətta gəlirlər baxımından yararsız sahə olmağına səbəb olur. Bunun zərərini isə praktiki olaraq ilk dəfə Hollandiya yaşamışdı və bu iqtisad elminə “Holland sindromu” adı ilə daxil edimişdi. Belə ki əsas istehsal gücünü Şimal dənizindəki neft ehtiyatlarının çıxarılmasına yönəldən Hollandiya neft qiymətlərinin aşağı düşməyiylə gəlirlərin böyük qismindən məhrum olmuş və iqtisadi tənəzzül yaşamışdır.

Heckscher-Ohlinin istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsinə görə ölkə hansı istehsal amilləri ilə daha yaxşı təmin olunubsa həmin istehsal amillərinə əsaslanan əmtəələrin ixracında müqayisəli üstünlüyə malik olar və beynəlxalq ticarətdə də mübadilə zamanı bə əmtəəni ixrac edib digərlərini idxal edər. Ryzczynski isə sübut etdi ki bu digər istehsal sahələrinin tənəzzülünə və nəticədə ölkənin bir sahədən və amildən asılı düşməsinə səbəb olar, ölkənin nisbi üstünlüyə malik olduğu istehsal amilindən həmin amildən az istifadə olunan istehsal sahələrində istifadə etməklə həm idxalı əvəzləyən daxili istehsalı genişləndirmiş olar, həm də tarif tədbiqləri ilə əmək haqları son nəticədə artar. Əyani olaraq belə izah etmək olar ki X ölkəsində kompüter və xalça istehsalı etmək iqtidarında olsun, əmək amilində nisbi üstünlüyə malik olsun, bu zaman xalça istehsalı edəcək, xalça istehsalında da az da olsa

kapitaldan istifadə olunur və çatışmayan kapital kompüter istehsalından ixtisar olunacaq, xalça istehsalının artdıqca xalça istehsalı üçün çatışmayan kapital kompüter istehsalı üçün ayrılan kapitaldan ixtisar ediləcək və zamanla kompüter istehsalı tam dayanacaq. Ryzczynski də öz teoremini sübut edərkən rynilə Paul-Samuelson teoremində olan ehtimallara əsaslanmışdır.

XX-ci əsrin 60-cı illərindən başlayaraq inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi cəhətdən izah olunmasa da bir-birlərilə differensiallaşdırılmış əmtəələrlə ticarət etməkləri təbii hal almışdı. Bu tendensiyanı ilk dəfə Bela Alexander Balassa izah etmişdir. Balazzın fikrincə əmtəə çeşidinin differensiyası, yəni növü cəhətindən beynəlxalq ticarət sahədaxili və sahələrarası olmaqla iki istiqamətdə aparılır. Sahədaxili ticarət eyni bir istehsal sahəsinin məhsulları ilə, sahələrarası ticarət isə müxtəlif istehsal sahələrinin homogen əmtəələri ilə aparılır. Balassa çoxnövlü əmtəələrlə sahədaxili ticarəti aşağıdakı səbəblərin daxilində baş verdiyini izah edirdi:

- Tələblərin kəsişməyi – İnkişaf dərəcələri eyni səviyyədə olan ölkələrin istehlakçılarının zövqləri yaxın olduğundan hər bir ölkənin daxili istehsalında istehsalı və ixracında nisbi üstünlüyə malik olduğu əmtəəni istehsal etməyi daha sərfəlidir, beləlikcə istehlakçı zövqü nəticəsində ölkələr məcmu gəlirdə payı daha çox olan əmtəələri istehsal edirlər.
- İstehlakçıların zövq fərqi – Bir növ əmtəənin çeşidinin çox olmağı istehlakçıda daha sərbəst seçim etmək hissi yaradır.
- Masştab effekti – Sahədaxili ticarət nəticəsində ölkələr bir qrupa daxil olan əmtəələri istehsal etmək üçün öz nisbi üstünlüklərindən istifadə edirlər, ümumilikdə həmin əmtəə qrupunun istehsalı tamamlanır və ticarət əlaqələri zamanı tələblər tam ödənilir.

Sahədaxili ticarətin sahələrarası ticarətdən əsas üstünlüyü burada tənəzzül halının demək olar ki mümkün olmamasıdır. Çünki eyni sahəyə daxil olan müxtəlif əmtəələrin hər birinə tələb olduğundan ölkə ən azı həmin əmtəələrdən biri üzərində

nisbi üstünlükdən istifadə edərək əmtəənin istehsalı və ixracı nəticəsində gəlir əldə edəcək, ixtisaslaşma nəticəsində həmin əmtəənin istehsal xərclərini və keyfiyyətini artıraraq əmtəə istehsalında öz üstünlüyünü artıracaq. Sahələrarası ticarət isə daha gəlirli, eyni zamanda daha risklidir. Eyni zamanda bir neçə sahənin əmtəəsinin istehsalı planda tutulduğu üçün beynəlxalq ticarətdə hər hansı bir əmtəəyə olan tələbin azalmağı və ya rəqabət nəticəsində əmtəənin qiymətinin azalmağı, həmçinin bazarda əmtəələrdən birinin satışını öz əlində cəmləşdirən rəqibin mövcudluğu istehsal sahələrindən birinin tənəzzülünə səbəb olar, nəticədə həmin istehsal sahəsinə çəkilən xərclərdə ölkə uduzar, işsizlik artar və əmək haqları azalar, alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşər, nəticədə əsas istehsal sahəsinin məhsulları da daxili bazarda xarici rəqabətə tab gətirməz və tənəzzül yaşanar. Ehtimallardan biri də ölkənin hər sahənin məhsul ixracı üzərində üstünlük qazanmağı və balanslaşdırılmış şəkildə inkişaf əldə etməyidir, bunun üçün də xarici bazarlarda əmtəələrə olan tələb, onların təklifi, rəqiblərin iqtisadi gücü və bazardakı payı, bazarın liberallıq dərəcəsi və forsmajor hallar nəzərə alınmalıdır. Ümumilikdə sahədaxili ticarət sahələrarası ticarətdən daha az gəlirli, lakin mütləq gəlirlidir.

Sadalanın 2 nəzəriyyə və masştab effekti beynəlxalq ticarəti istehsal amilləri və təklif cəhətdən öyrənir, beynəlxalq ticarəti tələb əsasında öyrənən nəzəriyyə isə isveç alimi Staffan Burenstam Linder tərəfindən yaradılan kəşifən tələb nəzəriyyəsi izah edir. Linder demişdir ki ölkənin bir əmtəə ixracında uğurlu ola bilməsinin başlanğıcı daxili tələbin tam ödənməsi və xarici bazarın strukturuna uyğun olaraq daxili tələbdən çox olan əmtəə miqdarının ixrac edilməsidir. Burada həmçinin idxal ölkəsinin ixrac ölkəsiylə bərabər iqtisadi səviyyəyə malik olması, istehlakçılarda zövq yaxınlığı və digər faktorlar da rol oynayır. Linderə görə real tələb mühiti gəlirlərin və nəticədə əmək haqlarının nisbətən yüksək olduğu ölkələrdə özünü göstərir. Belə ki seçim etmək üçün daha çox vəsaiti olan istehlakçıların seçimi də daha sərbəst olur və nəticədə inkişaf cəhətdən oxşar olan

ölkələrin əmtəə ticarəti də istehlakçı tələbi ilə dəstəklənir. Deməli ölkə əmtəə istehsalında daxili bazarda nə qədər ixtisaslı və təcrübəli istehsal amillərinə malikdirsə daxili tələbi ödəyəndən sonra da məhz həmin əmtəə ilə xarici ticarətdə daha uğurlu ola bilər. Kəşifən tələb nəzəriyyəsinin real dünya bazarı ilə uyğunlaşmamağının əsas səbəbi ölkə gəlirlərinin bərabər götürülməsidir, lakin bildiyimiz kimi inkişaf səviyyələrinə görə ölkələrin gəlirləri müxtəlifdir və buna görə ticarət siyasətləri də fərqlidir.

Mövcud nəzəriyyələrin bir çoxu Heckscher-Ohlin teoreminə əsaslandığına və Leontyev paradoksu nəticəsində bu teoremin əksi olan nəticə alındığına görə beynəlxalq ticarətlə bağlı olan nəzəriyyələr də real bazar şərtləri ilə uyğunlaşmırdı və bunun tək çıxış yolu Leontyev paradoksunun həll edilməsi idi. Bu yolda ilk addımı 1963-cü ildə Hindistan iqtisadçı alimi Bagicha Singh Minhas istehsal amillərinin reversi anlayışını izah etməklə atmışdır. Belə ki o hesab edir ki eyni bir əmtəə ölkələrin inkişaf dərəcəsiindən asılı olaraq həm əməktutumlu, həm də kapitaltutumlu ola bilər. Məsələn İran və Almaniya xalça istehsal edir. İranda işçi qüvvəsi çox olduğuna görə bu sahə əməktutumlu, Almaniya isə kapital inkişaf etdiyinə görə kapitaltutumlu sahə olacaq. Beləliklə də beynəlxalq ticarət zamanı istehsal amilləri ilə eyni dərəcədə təmin olunmayan ölkələr də eyni bir əmtəə ilə ticarət əlaqələri aparacaqlar.

Beynəlxalq ticarətin ən yeni nəzəriyyələrinə əsasən isə klassik məktəbin təlimləri ilə beynəlxalq ticarətin müasir problemlərini həll etmək mümkün deyildir, ticarət əlaqələrinin inkişafı nəzəriyyə, model və konsepsiyaların da inkişaf etməli və əvvəlki nəzəriyyələrdən imtina edilməyi tələb edir. Ticarət əlaqələrində üstünlüyə malik olan əsas ölkələrin demək olar ki eyni səviyyədə istehsal amilləri və əmtəələr üzrə eyni nisbi üstünlük göstəricilərinə sahib olmaqları mütləq və müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyələrinə əsaslanan modellərin işləkliliyinin itməyinə səbəb olur.

Bazarda inhisarlaşma dərəcəsinin müxtəlif göstəriciləri istehsal amillərindən istifadə dərəcəsi kimi göstəricilər müasir ticarət nəzəriyyələri üçün əsas şərtidir. Ticarətin masştab effekti də bu kimi nəzəriyyələrə aiddir və istehsalın həcmnin artdıqca əmtənin maya dəyərinin aşağı düşməsinə bu səbəblərlə əlaqələndirir:

- Texnoloji üstünlük – məhsulun keyfiyyətini artırmaq üçün texnologiyanın üstünlüklərindən istifadə etməklə maya dəyərini aşağı salmaq.
- Davamlı ixtisaslaşma – Əmtənin istehsalı zamanı işçilərin hər biri istehsalın bir funksiyasını yerinə yetirməklə son nəticədə daha keyfiyyətli və rəqabə qabiliyyətli məhsulun istehsal olunmasına səbəb olurlar.
- İstehsalın ayrılmazlığı – istehsalın həcmnin artması nəticəsində istehsala birbaşa olaraq daxil olmayan yardımçı istehsal sahələrinin xərcləri əsas istehsal sahəsinin xərclərinə nisbətən azalar.

Amil xərclərinin bir vahid artımı ilə əmtənin birdən çox vahid artımının istehsal olunmasına masştab effekti deyilir və bunun üçün nəzərdə tutulmuş struktur dəyişiklikləri bunlardır:

- Sahə daxilində istehsal xərclərinin aşağı salınması üçün masştabın xarici effekti artırılmalıdır;
- Müəssisə daxilində əmtənin maya dəyərinin azaldılması üçün masştabın daxili effekti artırılmalıdır;

Masştabın xarici effekti bir əmtə istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayının artırılmasını nəzərdə tutur. Belə ki rəqabət nəticəsində həm müəssisələr əmtəni tələb-təklif münasibətləri nəticəsində əldə olunan optimal qiymətə sata bilər, həm də əmtənin istehsalı genişləndikcə əmtə istehsalında ixtisaslaşma da artar və daha az istehsal xərcləri ilə daha çox və keyfiyyətli əmtə istehsal olunur. Bunu Azərbaycan nümunəsində konservləşdirilmiş və qablaşdırılmış məhsullarda görə bilərik. Masştabın daxili effekti isə müəssisə daxilində əmtənin istehsalının miqdarının eyni saxlanılması, lakin istehsalla məşğul olan subyektlərin sayının

azaldılmasını nəzərdə tutur, baş verən qeyri-təkmil rəqabət nəticəsində istehsal xərcləri azalan müəssisə əmtənin də satış qiymətini azalda və bunun nəticəsində satışın həcmi artırır. Kompüter istehsalı buna bir nümunədir, tədqiqatlara əsasən HP kimi iri bir texnoloji firmanın kompüter istehsalı xərcləri Dell-in istehsal xərclərindən daha aşağıdır. Masştab effekti texnoloji cəhətdən yaxın və eyni istehsal amillərinə malik ola ölkələrin ticarət əlaqələrini izah edir. Masştab effektinin xarici təsiri nəticəsində istehlakçıların daha çox seçim etmək və bunun nəticəsində də rəqabət mühiti yaradaraq istehsalın inkişafına dəstək olmaq şansları artır, məsələn bunu kompüter istehsalında nəzərə alsaq HP, DELL, Acer, Fujitsu və s. firmaların bazarda rəqabət aparmaqları onları tənəzzülə uğratmadı, əskinə, zamanla istehsal xərclərinin azalmasına və gəlirlərinin artmasına, texnoloji məhsulların daha əlçatan olmasına şərait yaratdı. Masştabın daxili effekti isə əmtə istehsalında müəssisənin inhisarı əlində cəmləşdirməsinə səbəb olur. Lakin bu bazarda tək müəssisəli inhisar kimi yox, oliqopoliya kimi özünü göstərir. Əmtə istehsalında ixtisaslaşmış müəssisələr inhisar üstünlüyü əldə edirlər, lakin bazarda digər inhisarçı müəssisələr də fəaliyyət göstərdiyinə görə əmtələrin qiymətləri digər müəssisələrin qiymətlərindən asılı olur.

Beynəlxalq ticarətin inhisar rəqabəti şəraitində fəaliyyət göstərməyi barədə iqtisad elminə tövhələr verən iqtisadçı alimlərdən biri də Paul Robin Kruqmandır. Firmaların sayı və onlar arasındakı qarşılıqda əlaqələri müəyyən etməklə inhisar rəqabəti barədə fikir söyləmək olar:

Tipik firmanın bir vahid əmtə üçün orta xərci ilə firmaların sayı arasındakı ikitərəfli əlaqə - Əmtə istehsalı üzrə bazarda nə qədər çox firma olarsa hər bir müəssisənin də istehsal həcmi o qədər az, bir əmtə vahidinin orta istehsal xərcləri isə o qədər çox olar;

Əmtəələrin satış qiymətləri və müəssisələrin sayı arasındakı qarşılıqlı asılılıq – Müəssisələrin sayı nə qədər çoxdursa rəqabət də o qədər sərtir və bu əmtəələrin orta satış qiymətlərinin düşməsi deməkdir;

Firmaların satış qiymətləriylə onların sayı arasındakı asılılıq – Bazarda qiymətlər tələb-təklif funksiyası əsasında optimal həddə müəyyənləşir, əmtəənin bir vahidinin satış qiyməti bu həddən çox olduqda bazarda iştirakçıların sayı artır, az olduqda isə iştirakçıların sayı azalır.

İlk iki əlaqə inhisar üstünlüyü modeli üçün daha vacibdir. Belə ki iki ölkənin ticarət əlaqələrinin genişlənməyi satış bazarının da genişlənməyinə, məcbu bazarın iki ölkənin bazarlarının cəmindən daha geniş olmağına səbəb olur. Ticarət obyektini kimi çıxış edən əmtəələrin sayı artdıqca onların istehsalı da artır, qiymətləri isə aşağı düşür.

Ölkələr arasındakı inkişaf və istehsal amilləriylə qeyri-bərabər təmin olunmaya əsaslanaraq yaradılmış əsas nəzəriyyələrdən biri texnoloji fərq nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəni 1961-ci ildə Michael Vivian Posner irəli sürmüşdür. Nəzəriyyənin əsas fikri bunlardan ibarətdir:

- Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr beynəlxalq ticarətdə əsas paya sahibdir;
- Onlar əsasən yeni növ əmtəələr üzrə ticarət əlaqələrini genişləndirirlər;
- Yeni növ əmtəələr texnoloji tərəqqi üçün zəmin yaradır və bu zaman onlar əqli mülkiyyət kimi qiymətləndirilir;
- Əqli mülkiyyət qanunla patentləşdirilir, patent hüququna sahib olan müəssisə əmtəənin istehsalı üzərində inhisar əldə edir və digər şirkətlərin müəssisədən icazə almadan ondan yararlanması cinayətdir.

İqtisadi cəhətdən texnoloji məhsulları əllərində cəmləşdirən ölkələr inkişaf etmiş ölkələrdir, lakin texnoloji məhsullara hətta zəif inkişaf etmiş ölkələrdə də marağın böyük olması onların sürətlə yayılmasına və ucuz işçi qüvvələrinə və ya xammala görə daha ucuz şəkildə istehsal olunmasına səbəb olur, belə olan halda isə istehsalı

ilk təşkil edən ölkə bazardakı ekvalent məhsulların daha ucuz olmağına görə ticarətdə uduzur, hətta həmin əmtəənin ixracatçısından idxalatçısına çevrilir. Məsələn Yaponiya texnoloji məhsullar cəhətdən ən inkişaf etmiş ölkələrdən biridir, lakin şərqə Asiya ölkələrindəki işçi qüvvəsi bolluğu nəticəsində hətta bir gün belə keçmədən Yaponiyanın yeni istehsal etdiyi məhsulun təqlidi yaradılır, teoremə əsasən Yaponiya bu zaman uduzmalı idi, lakin Yaponiyanın özündə də texnoloji inkişaf dayanmadan getdiyinə görə bu proses özü də qarşısı alınmadan davam edir.

Əmtəənin həyat dövrü nəzəriyyəsi texnoloji fərq nəzəriyyəsinin daha inkişaf etdirilmiş formasıdır. Bu nəzəriyyə 1966-cı ildə Raymond Vernon tərəfindən irəli sürülmüşdür. Əmtəənin həyat dövrü nəzəriyyəsi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

Texnoloji yenilik – bu inkişaf etmiş ölkələrə xasdır, texnoloji yenilikdən istifadə edərək yeni istehsal sahəsi yaradır və ya əmtəə istehsalını həyata keçirirlər, ilk mərhələdə istehsal müəssisələri istehlakçılara yaxın ərazilərdə yaradılır, çünki əmtəəyə olan tələb və hansı növünün seçimi birbaşa istehlakçılardan asılıdır;

Xarici bazar – Əmtəənin kapitalla təmin olunması tam həddə çatdırılır, daxili bazarın tələbi tam ödənilir və artıq istehsal olunan əmtəələr xarici bazara çıxarılır, b mərhələdə texnoloji yenilik hələ də firmanın özündə qalır;

Xarici lisenziya – Artıq istehsalın miqdarı və məhsula olan tələb o qədər artır, xarici ticarət o qədər genişlənir ki ticarət aparılan ölkədə də ucuz işçi qüvvəsinin mövcudluğu həmin ölkədə də istehsalın yaradılması üçün lisenziyanın verilməsində şərait yaradır, işçi qüvvəsinin çoxluğu və əmək haqlarının daha aşağı olduğu ölkələrdə istehsalın təşkil məhsulun maya dəyərinin də aşağı düşməyinə səbəb olur, həm də texnologiya üzrə patent sahibi müəssisənin yerləşdiyi ölkədə ixtisaslı işçilərin əmək haqlarının da yüksək olmağı müəssisənin istehsalı xarici ölkədə təşkil etməyinə səbəb olur;

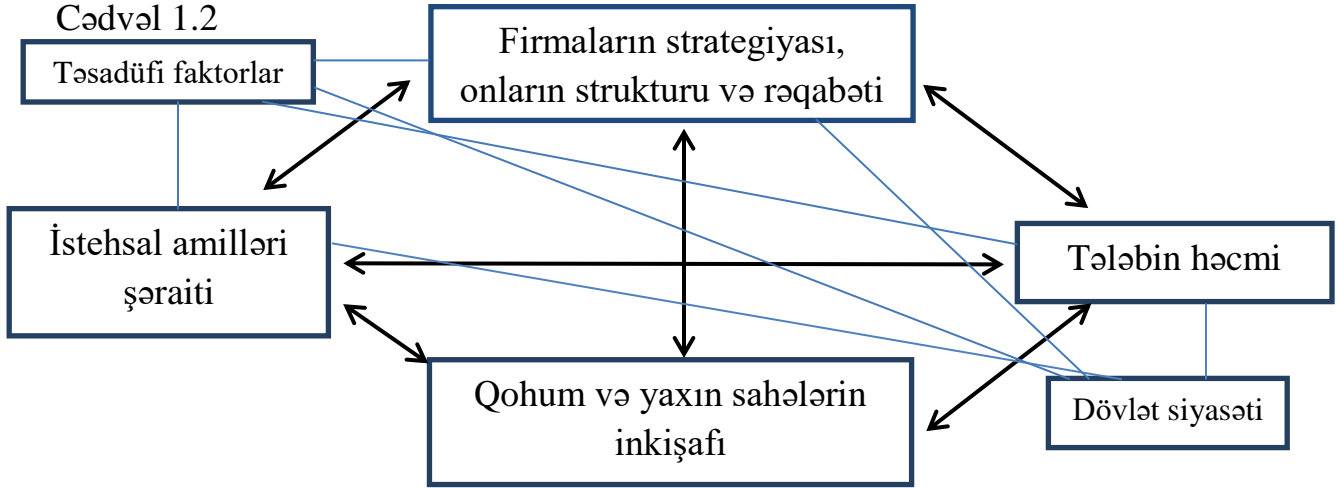
İdxal – xarici ölkədə istehsal artıq o həddə çatmışdır ki yerli tələbat artıq idxal hesabına ödənməyə başlayır, həmçinin patentin müddətinin də bitməyi texnoloji yeniliyin bütün dünya ölkələri üçün daha əlçatan olmasına şərait yaradır;

Xarici asılılıq – artıq yerli istehsal istehsal xərclərinə görə xarici rəqabətə tab gətirə bilmir, məhsula daxili tələb yüksək olsa da bu tamamilə idxal hesabına ödənilir və daxili istehsal öz gücünü tamamilə itirir.

Təbii ki burada müəssisə də tənəzzül etmir, çünki sadalanan mərhələlər zamanla baş verir və bu zaman müddətində müəssisə digər texnoloji yeniliklər üzərində də işləyir və beləliklə məhsulun həyat dövrü mexanizmi dayanmadan davam edir.

Bu nəzəriyyəni bir zamanlar xalça istehsalında dünya lideri olan İngiltərə timsalında göstərmək olar. Sənayeləşmə dövrünün üstünlüklərindən yararlanaraq xalça istehsalı inhisarını əlində cəmləşdirən ingilislər sonradan ucuz işçi qüvvəsi və işçilərin tarixi xalça toxuma ənənələrinə görə istehsalı şərq ölkələrinə köçürdü, hal-hazırda isə İran bu ölkələrdən biridir və İngiltərə İrandan xalça idxal edir. Bu proses baş verdiyi müddətdə isə İngiltərə maşınqayırma, elektronika və digər sahələrdə texnoloji yeniliklər əldə etmişdir.

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin ən müasir və işlək modeli isə 1980-ci illərdə Michael Porter tərəfindən hazırlanan ölkələrin rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsidir. Porter həm klassik və neoklassik məktəbin mütləq və müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyələrindən, həm də müasir dövrün texnoloji yeniliklərini birləşdirərək ölkənin əmtəə və ya əmtəələr üzərində rəqabət üstünlüyünü 4 əsas amillə şərtləndirmişdir, bunu cədvəldə bu cür təsvir etmək olar.

Ölkələrin əmtəə istehsal edən firmalarının strategiyası, onların strukturu və rəqabəti ölkədə firmaların hansı sahələr üzrə yaradılmasını, taxili tələbin və seçimin nəzərə alınmasını, firmanın rəqabət qabiliyyəti məhsul istehsal etmək üçün düzgün strateji yol xəritəsi hazırlamasını, eyni məhsul istehsalı üzrə digər firmalarla rəqabəti nəzərdə tutur.

İstehsal olunmuş əmtəəyə daxili bazarda tələbin olması onun gəlirlərinin artımı və xarici bazar üçün də rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etməyinin təminatıdır. Həmçinin məhsul ixracı zamanı ixrac ölkəsində istehlakçıların sosial-iqtisadi vəziyyəti, seçim və zövqləri, etnik, mədəni, iqtisadi, adət-ənənə, dini və sair kimi amillər də bazarda möhkəmlənmək üçün əsas amillərdəndir.

Qohum və yaxın sahələrin inkişafı istehsalın maya dəyərinin aşağı düşürülməsi üçün əsas şərtləndəndir, belə ki infrastruktur layihələrinin işlənilib hazırlanması daşınma və əmək təhlükəsizliyi kimi mühim məsələləri həll edir, bu səbəbdən də ölkə daxilində qohum və yaxın sahələrin olub-olmamağı, mövcud vəziyyəti düzgün qiymətləndirilməlidir.

Ölkə daxilində istehsal faktorları ilə yaxşı təminat istehsalın fasiləsizliyini və ixtisaslı kadr və texnologiyanın uğurlarından istifadə etməklə maya dəyərinin aşağı düşməsinə təmin edir. Porter istehsal faktorları kimi əvvəlki dövrün istehsal

amilləri (Əmək, torpaq, kapital) ilə yanaşı idarəçilik qabiliyyəti və texnoloji uğuru da istehsal amillərinə daxil etmişdir.

Dövlət siyasəti idxal və ixrac əməliyyatları üzrə ölkə siyasətinin liberallıq və ya proteksionistlik dərəcəsini göstərir.

Təsadüfi amillər isə fors-major hallar nəticəsində, və yaxud xarici bir ölkədə hakimiyyətə daha liberal bir partiyanın gəlməyi nəticəsində əldə olunan ticarət üstünlükləridir.

Michael Porter əmtəə istehsalının dövlətin əlində cəmləşməsinin və sərt iqtisadi tədbirlərin müəyyənləşdirilməsinin qəti ələhinə çıxır, rəqabət mühitinin və bir mihsul üzrə bir neçə firmanın ixtisaslaşmasının daha məqsədəuyğun olduğunu bildirirdi. Belə ki rəqabət mühitinin qorunması nəticəsində firmalar istehsal xərclərinin azalması və gəlirlərin artmağı üçün rəqabət aparar, əldə olunan istehsal bolluğu nəticəsində daxili tələbat tam ödənər və xarici bazara çıxmaq üçün stimül yaranar.

1.2 Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin tarixi inkişafı və təkamülü

Sənayeləşmə dövrünün texnoloji uğurlarının istehsala cəlb edilməsi ilə təkmil beynəlxalq ticarət əlaqələrinin formalaşması və əmtəələrlə ticarətdə kəmiyyət və keyfiyyət artımı dövrü başlamışdır. Lakin bundan əvvəl də sadə və primitiv formada olsada imperiyalar arasındakı ticarət əlaqələri mövcud olmuş, məhsulların bir-birləriylə mübadiləsi nəticəsində bir məhsul üçün digər məhsulun ekvivalent dəyəri müəyyənləşdirilmişdir. Qızıl və gümüş pulların dövriyyəyə girməsi ilə ticarət əlaqələri də sadələşdirilmişdir. Ümumilikdə beynəlxalq ticarətin ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm və kapitalizm dövrlərindən keçdiyini nəzərə alaraq bir neçə mərhələdə nə cür təşkil olunduğunu və strukturunu göstərmək olar.

İbtidai icma dövrü hələ insanın müasir formasının formalaşması və əməklə tanış olduğu dövrdür. İnsanın ovçuluq və yığıcılıqdan maldarlıq və əkinçiliyə keçməyi,

köçəri həyatdan oturaq həyata doğru irəliləməyi onun təbiətdən asılılığını azaldır, əqli inkişafını təmin edir, maddi nemətlərlə özünü təmin edən insanlar mənəvi məsələlər üzərində düşünməyə başlayaraq ilk idarəetmə və ticarət üzrə primitiv konsepsiyaları hazırlayırlar. İbtidai icma dövründə dövlət quruluşu olmasa da əkinçilik və maldarlıq nəticəsində istehsal münasibətlərinin yaranmağı və tələbdən artıq istehsalın ilk formasının özünü göstərməyi mübadilə prosesinin başlamasına şərait yaradır. Hələ təbii formada sürü daxilində sürünün hər bir üzvünə eyni dərəcədə qida ehtiyatlarının paylanması qəbilə, qonşuluq icması dövrlərində özünü məhsulların mübadiləsi şəklində göstərməyə başladı. Hərbi əməliyyatların başlamağı ilə hərbiçilərin və tayfa başçılarının əldə olunan qənimətlərin böyük hissəsini öz əllərində cəmləşdirməyi nəticəsində hərbi demokratiya yaranmış, sinfi cəmiyyət formalaşmış, varlı və kasıb təbəqə yaranmışdır, daha sonra aristokratlar təbəqəsi də yaranmış, digərləri isə azad və asılı kəndlilərə bölünmüşdür. İbtidai icma dövrünün ilk vaxtlarında əmək alətləri daşdan kobud şəkildə hazırlanırdısa son dövrlərində işlənmiş daşdan və metaldan hazırlanırdı. Odun süni şəkildə əldə edilmə metodlarının genişlənməyi insanların daha geniş ərazilərdə məskunlaşmasına, əmək qabiliyyətlərinin inkişafı nəticəsində sənətkarlıq kimi əmək sahəsinin yaranmasına səbəb oldu. Belə ki əkinçilik və maldarlıq üçün lazım olan əmək alətlərinin hazırlanmasında işçilərin ixtisaslaşmasıyla zamanla xüsusi bir qrup, sənətkarlar meydana gəldi, erkən tuncda baş verən birinci ictimai əmək bölgüsündə əkinçilik maldarlıqdan ayrılmışdısa, son tuncda baş verən ikinci ictimai əmək bölgüsüylə sənətkarlıq əkinçilikdən ayrıldı və hərbi əməliyyatların da genişlənməyi sənətkarlıq məhsullarının artım tempinin heyvandarlıq və əkinçilikdən daha çox olmasına səbəb oldu, beləliklə də sadə mübadilə forması nəticəsində ilkin ticarət münasibətləri yaradıldı.

Tayfa başçılarının güclənməyi və istehsal münasibətlərinin dəyişməyi ilə ilk dövlətlər yaranmağa başladı və beləliklə də ibtidai icma quruluşu dağıldı, yerinə

quldarlıq və daha sonra isə feodalizm dövrü gəldi. Qədim Misir, Çin, Hindistan, İtaliya, Yunanıstan, ön və kiçik Asiya ölkələri əvvəlcə quldarlıq, sonra feodalizm dövrünə keçmişdilərse şərqi slavyanlar, almanlar, ərəblər və Asiyanın köçəri tayfaları ibtidai icma quruluşundan birbaşa feodalizm dövrünə keçmişdilər. Quldarlıq dövründə metaldan hazırlanan əmək alətlərinin istifadə sferasının genişlənməsi istehsalda artıma və sahələr üzrə ilk dəfə daxili tələbatdan artıq məhsul istehsalına səbəb oldu, bu xüsusən də özünü Çin kimi böyük sivilizasiyada və Qədim Yunanıstanda göstərirdi. Belə ki quldarlığın Yunanıstan modelində qullar əsasən xarici ticarət üçün nəzərdə tutulmuş sahələrdə fəaliyyət göstərir, sənətkarlıq, istehsal sahələrində qul əməyindən istifadə olunur və bu sahələrin məhsulları xarici ticarətə hesablanırdı. Qədim Romada isə qul əməyindən ağır işlərdə, mədənlərdə, kənd təsərrüfatında istifadə olunurdu və bu daxili tələbata hesablanmışdı. Assuriya, Çin, Hindistan, Misir kimi ölkələrdə isə qul əməyindən yalnız qulluqçu və tikinti sənayesində istifadə olunurdu, ümumiyyətlə şərq ölkələrində qul əməyi çox da geniş şəkildə yayılmamışdı.

Qul əməyinin dayağı Roma imperiyası sayıldığına görə quldarlıq dövrünün də bitməyi Roma imperiyasının dağılması ilə, daha da dəqiqləşdirsək 476-cı ildə Qərbi Roma imperiyası imperatoru Flavius Romulus Augustusun taxtdan endirilməsi ilə üst-üstə düşür. Gedən bütün tarixi proseslər quldarlıqdan feodalizmə dövrü keçid üçün işarə edirdi, belə ki artıq şərq Avropa və Asiya xalqları daha əvvəldən bu dövrdə idilər.

Feodalizmin quldarlıqdan əsas fərqi burada qul əməyinin olmamasıdır, lakin bu hələ də kəndlilərin, hətta bəzən şəhər əhalisinin də tam asılı olduğu mənasına gəlmirdi. Belə ki feodalların torpaq sahələri genişləndikcə, hərbi uğurları və əldə etdikləri qənimətlər artdıqca kapitalı da əlində toplayır və kəndlilərin torpaqlarını pul və ya zor gücü ilə əllərindən alaraq öz torpaqlarına qatırdı, belə olan halda da oturaq həyata öyrəşən kəndlilər yerlərini tərk etmir və feodalın torpağında

işlədiklərinə görə ondan asılı hala düşürdülər. İstehsalın böyük hissəsi feodal üçün edilir, feodal qəsriində tikinti işlərində işləyir, feodalın ordusunu ərzaqla təmin edirdilər. Qullardan əsas fərqləri isə yaşadıqları ərəzini tərək edib başqa bir feodalın qəsriinə sığınmaqda sərbəs olmaqları idi, mənəvi baxımdan bunun da birinin qulu olmaqdan çıxıb başqasının qulu olmaqdan çox da fərqi yox idi. Feodalizm dövründə əllə işləyən maşınların, həmçinin su dəyirmanlarının yaradılması istehsalın həcmi daha da artırdı və ilkin ticarət konsepsiyalarının hazırlanmasına səbəb oldu. Hammurapi qanunları, I Ching kitabı, Misir fironlarının qanunları, həmçinin Misir fironu ilə Het kralı arasında imzalanan sülh müqaviləsi zamanı ticarət əlaqələrinin də vurğulanması feodal dövrün ticarət əlaqələri haqqında məlumat verir. Azərbaycan ərəzində Ellin mədəniyyətinə aid tapılmış əşyalar, pul vahidləri, Aşşur mədəniyyətinə aid saxsı qablar regionun feodal dövrü üçün ticarət əlaqələrindən xəbər verir. Albaniyanın və daha sonra burada yaranan feodal dövlətlərinin qədim ipək yolu üzərində yerləşməyi də ticarət əlaqələri zamanı tranzit ölkə kimi gəlir əldə etməyinə səbəb olurdu. Sənayeləşmə nəticəsində gəmilərin gətirdiyi məsafələrin artmağı nəticəsində dəniz ticarəti gücləndi və ipək yolu öz əhəmiyyətini itirdi. Ümumilikdə feodalizm dövründə pulun əkvivalent vahid kimi bütün əmtəələri əvəz edən əmtəə olmağı ticarət üçün müsbət nəticə idi. Feodalizm dövrünü istehsal və ticarət əlaqələri cəhətdən aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Birinci ictimai əmək bölgüsü nəticəsində əkinçilik maldarlıqdan ayrıldı, pul məhsulların dəyərini bildiren vahid kimi çıxış etməyə başladı.
- İkinci ictimai əmək bölgüsü ilə sənətkarlıq əkinçilikdən ayrıldı və pul əmtəələrin mübadiləsi zamanı yeganə əkvivalent dəyərə çevrildi.
- Üçüncü ictimai əmək bölgüsü vasitəsi ilə ticarət və pul vasitəçiliyi sənətkarlıqdan ayrıldı və beləliklə ölkələrarası ticarətdə ticarət və sələm kapitalının mobilizasiyasına xidmət etməyə başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki kapitalizm istehsal üsuluna qədər əmtəələrin ticarət sövdələşmələri zamanı satış qiymətləri daxili bazardakı qiymətlərlə ölçülürdü. Həmçinin kredit münasibətləri tam təşəkkül tapmasa da onun primitiv forması, sələm kapitalı mövcud idi və sələm kapitalı haqda hüquqi məsələlər yalnız ölkədaxili qanunlarla tənzimlənirdi. Məsələn Babilistanda borcunu vaxtında ödəməyən adam borc aldığı şəxsdən asılı hala düşür və borcun miqdarı qarşılığında onun üçün işləyirdisə Fransada bu kimi hallara görə borclunun mülkü müsadirə olunurdu. Kapitalizm yaranana qədər əmtəələrin qərbi Avropada natura ilə mübadiləsi pulun hələ də saray və ordu daxilində dövr etməsinə, dar çərçivədə işləndiyinə görə bütün əmtəələri əvəz edən əmtəə olmasına mane olurdu. Daha sonralar xaç yürüşləri nəticəsində şərqə gedən ticarət yollarının avropalıların əlinə keçməyi ticarət əlaqələrinin inkişafına və bunun nəticəsində pulun tədavül prosesində öz əhəmiyyətini artırmağına səbəb oldu. Avropalıların düyü, qarpız, limon, ipək parçayla tanışlıqları, külək dəyirmanlarından istifadə olunmağa başlanması, parça və metal istehsalında daha yüksək texnologiyadan istifadə olunmağa başlanması feodal istehsalının həcmnin genişlənməsinə və xarici ticarətin artımına səbəb oldu.

Böyük coğrafi kəşflər dövründə isə Hindistana dəniz yolunun kəşf olunması gəmiçiliyin inkişafına, gəmilərin düzəldilməsi üçün lazım olan xammal mənbələrinin satışlarının artmasına, gəmiçilik üzrə ixtisaslı kadrların hazırlanmasına səbəb olurdu, əslində beynəlxalq ticarət özü ilə bərabər texnoloji inkişaf da gətirirdi. Amerikanın və daha sonralar vahid dünya okeanının kəşfi imperialist sənayenin formalaşmasını da özüylə bərabər gətirirdi. Yeni qitənin zəngin qızıl ehtiyatları və xammalları köhnə qitənin ölkələrinin istehsal sahələri üçün dayaq rolunu oynayır. Beləliklə imperiyalarda şəhərlərin (Xüsusən də dənizsahili şəhərlərin) iqtisadi həyatda rolunun artmağı 5-10-cu əsrlərin feodalizm dövründə kəndlərə daşınan bir sıra istehsal sahələrinin 11-15-ci əsrlərdə yenidən və

texnoloji inkişafdan daha effektiv şəkildə istifadə etməyi şəraitində şəhərlərə qayıtmağı şəhər əhalisinin sosial-mədəni inkişafını təmin edir, maddi cəhətdən özünü təmin edən xüsusi bir təbəqə yaranır və onlar mənəvi məsələlər haqda düşünərək işçi sinfinin azadlığı üçün imperiya siyasətinə, yəni feodalizmə qarşı çıxmağa başlayır. Məhz bu səbəbdən də feodalizmin süquta uğramasının əsas səbəbi kimi istehsal münasibətlərinin yenidən şəhərlərdə cəmləşməsi nəzərdə tutulur. Ticarət münasibətləri zamanı əmtəələrin satış qiymətləri şəhər bazarlarındakı satış qiymətlərinə əsasən optimal həddə formalaşdırılır və buna ciddi nəzarət olunurdu. Həmçinin xüsusilə Fransada şampan və Bryuqqesda təşkil edilən yarmarkalar da ticarətin digər forması idi. Belə ki bu yarmarkalara ölkənin müxtəlif ərazisindən sahibkarlar öz məhsullarını satmaq, mübadilə etmək üçün gəlirdilər. Kredit əlaqələri ilk vaxtlarda sələmçilik münasibətləri çərçivəsində aparılsa da daha sonralar İtaliyada yaranan şəhər-dövlətlərdə ilkin bank əməliyyatlarını yerinə yetirən müəssisələrin və Florensiyada ilk bankın açılması ilə kredit əlaqələri də təkmilləşməyə başladı. Beləliklə də Avropada 14-15-ci əsrlərdə Aralıq dənizi boyunca olan şəhər-dövlətlərdə ilkin kapitalizm əlamətləri görsənməyə başladı.

İşçi qüvvəsinin texnoloji avadanlıqlarla təmin olunması, ilk dəfə sənaye istehsalı əmtəələrinin miqdarının dünya əhalisinin sayını keçməyi, ölkələrin məhsullarını daha rahat şəkildə satmaq üçün azad bazar əlaqələrində maraqlı olmağı, ilk dəfə bank sisteminin qurulmağı və siyasi və iqtisadi cəhətdən inkişaf edən şəhər əhalisinin feodallara qarşı azadlıq mübarizəsinə qalxmağı feodalizmin dağılmağına, kapitalizmin yaranmasına səbəb oldu. Kapitalizmin əsas dayacağı kimi istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət hüququnu itirmiş və özünün iş qüvvəsini mülkiyyət sahibinə satan muzdlu işçiləri göstərmək olar. Kapitalist əmtəə istehsalının sadə əmtəə istehsalından əsas fərqli cəhətləri istehsal subyektlərinin kapitalist və muzdlu işçilərə bölünməyi, əmək, istehsal və məişətdə baş verən hər

hansı bir fəaliyyətin obyektı kimi torpağın sərbəst bazar əlaqələri nəticəsində alınıb-satılmağı, istehlak dəyərini yaradan təbəqə kimi işçi qüvvəsinin, yəni muzzdlu işçilərin alqı-satqı obyektı kimi çıxış etməyi və izafı dəyərin yaradılmağıdır.

Kapitalın ilkin yığımı nəticəsində kəndlilər və bir sıra şəhərlilər öz istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət hüququnu itirərək muzzdlu təbəqə kimi formalaşdılar. Bunun nəticəsində isə kapitalın ilkin yığımının iqtisadi əsası formalaşdı, kəndlilərin və sənətkarların mülkiyyətləri zorla müsadirə edildi, kəndli və sənətkarlardan proletariat sinfi yarandı, feodal, sex ustaları, tacirlər və hərbi rəhbərlərdən burjuaziya sinfi formalaşdı, qəsb edilmiş varidatlar kapital kimi sahibkarların əlində cəmləşdi.

İlkin kapital yığımının mənbələrinə müstəmləkələrin təbii ehtiyatlarının istismar edilməsi, dövlətlərin müharibələrlə əlaqədar pula olan ehtiyacını ödəmək üçün vergi və iltizam sistemlərinin yaradılması və yüksək idxal rüsumları ilə müəyyən olunan sənaye proteksionizmini misal göstərmək olar.

Böyük coğrafi kəşflər özü ilə bərabər bazar münasibətlərinin inkişafını da gətirirdi. Belə ki əvvəl Aralıq dənizi sahillərində dövr edən beynəlxalq ticarət əlaqələri daha sonralar gəmiçiliyin inkişafı iklə özünü Hind, Atlantik və Sakit okeanı ətrafı ərazilərdə göstərməyə başladı. Portuqaliyanın Ost-Hind və Vest-Hind, İngiltərənin Ost-Hind kimi ticarət şirkətləri ticarət korporasiyalarına çevrilərək müstəmləkə ticarətində üstünlük əldə etmiş, hətta İngiltərənin Ost-Hind korporasiyası İngiltərədən ordu qüvvələri cəlb etmədən öz hərbi potensialı hesabına Hindistanın bir sıra ərazilərinə nəzarət etmişdir.

Sənaye inqilabının baş verməyi, manufaktura sənayesindən maşınlı sənayeyə keçid, buxar mühərriklərinin sənayenin hər sahəsində tətbiq olunmağa başlanması kapitalistlərin istehsal texnologiyalarını hər sahəyə tətbiq etməkləri və həm işçi sayını, həm də əmtəənin maya dəyərini azaltmaqla gəlirini artırmağı ilə

nəticələndi. Buxar mühərrikləri nəticəsində paroxod və paravoz ixtira olundu, nəqliyyatda maşınların əhəmiyyəti artdı, daha uzaq məsafələrə daha tez zamanda daşınma imkanları yarandığına görə ticarət əlaqələri də genişləndi. Beləliklə beynəlxalq ticarət də artıq təkmil şəkildə aparılmağa başlandı. Ümumilikdə isə beynəlxalq ticarətin, dünya iqtisadiyyatının özü 6 mərhələdən ibarətdir:

Birinci mərhələ 15-17-ci əsrləri əhatə etməklə dünya kapitalist bazarının, mühitinin yaranmasını özündə birləşdirir. Belə ki bu dövrdə böyük coğrafi kəşflər nəticəsində müstəmləkələrin sayı artmış, ilk dəfə müstəmləkə iqtisadiyyatı anlayışı yaranmış, qiymətlər nisbətən bazar münasibətləri nəticəsində formalaşmağa başlamışdır, istehsal münasibətləri isə hələ ki manufaktura üstünlüyü ilə baş verir.

İkinci mərhələ 18-19-cu əsrləri əhatə edir. Sənaye çevrilişi nəticəsində münfaktura tipli sənayedən maşınlı sənayeyə keçidi, şəhərlərin sosial-iqtisadi inkişafı nəticəsində siyasi canlanmanın baş verməyi və burjua inqilablarını, kapitalist sənaye üsulunun formalaşmasını, əmək bölgüsünün və ixtisaslaşmasının yaranaraq daha da dərinləşməsinin özündə birləşdirir. Sənaye inqilabı müstəmləkələrdəki ucuz işçi qüvvəsi amilinə görə onlarda da istehsal sahələrinin yaradılması və kapitalın daxili bazardan kənara çıxaraq beynəlxalq mübadilə vasitəsi kimi çıxış etməsinə şərait yaratmışdı.

Üçüncü mərhələ 19-cu əsrin sonlarından 1913-cü ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Belə ki daxili yanma mühərriklərinin kəşfi şəxsi avtomobil istehsalının genişlənməsinə, elektrotexniki inqilab metallurgiyanın filiz mədənlərindən kənarında hazırlanmasına səbəb olurdu. Ümumdünya əmək bölgüsünün dərinləşməyi nəticəsində beynəlxalq təsərrüfat mərhələcə yeni dövrə, inhisar kapitalizminə keçid etməyə başladı. İri istehsal müəssisələri əmtəələrin beynəlxalq ticarət paylarının böyük hissəsini öz əllərində cəmləşdirirdilər.

Dördüncü mərhələ 1913-cü ildən 1945-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə ilk dünya krizisinin baş verməyi, həmçinin iki dünya müharibəsinə görə

hərbi xərclərin ölkələrin inkişafını ləngitməyi ümumilikdə dünya ticarətinin də zəifləməyinə səbəb oldu, 1920-ci ildə bir sıra ölkələr yenidən inkişaf etsələr də dövrün sonuna qədər dünya ticarətinin dövriyyəsi əvvəlki səviyyəyə qədər çata bilmədi. Bu mərhələnin əsas üzvi isə daxildən yanan mühərriklər nəticəsində karbohidrogen ehtiyatlarının axtarışının və çıxarılmasının genişlənməsidir.

Beşinci mərhələ 1945-ci ildən 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər davam edir. Belə ki müharibənin sonlanmağı ilə iqtisadi və hüquqi məsələlər üzrə təşkilatların yaranmağı, müharibədən sonra Avropanın demək olar ki ikinci renessans dövrünü yaşamağı iqtisadi əlaqələrin inkişafına və dünya təsərrüfatının həcmninə nəinki müharibədən əvvəlki dövrü, hətta 1913-cü ildən əvvəlki dövrü də ötüb keçməyinə səbəb oldu. Ümumilikdə isə beynəlxalq iqtisadiyyatın beşinci mərhələsini aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaq olar:

- Dinamik iqtisadi artım;
- İxtisaslaşma və beynəlxalq əmək bölgüsü nəticəsində əmək məhsuldarlığının artımı və ölkələrin iqtisadi birliklərini gücləndirməkləri;
- Xarici iqtisadi əlaqələrdə azad bazar mühitinin genişlənməyi;
- Elmi–texniki tərəqqinin uğurlarından sənayenin hər sahəsində aktiv şəkildə istifadə olunmağı;
- Müstəmləkə sisteminin süqutu və yeni ölkələrin beynəlxalq ticarətə qoşulmağı nəticəsində ticarət dövriyyəsinin genişlənməyi.

Müstəmləkə ölkələrinin iqtisadi azadlıq əldə etməkləri və həm zəngin xammalla təmin olunduqlarına görə, həm də keçmiş imperiyaların istehsal təcrübələrinə bələd olduqlarına görə qısa vaxtda istehsalın inkişafına nail olmaqları onların beynəlxalq ticarətdə sərbəst şəkildə iştirak etməyinə səbəb olurdu. Nəticədə isə bazarda rəqabət dərininə inkişaf edir, istehsal sahələrində texnoloji yeniliklərin tətbiqi artır, xidmət və turizm kimi yeni sahələr meydana gəlirdi.

Altıncı mərhələ isə 20-ci əsrin 90-cı illərindən başlayıb və indi də davam edir. Bu mərhələdə sovet sisteminin dağılması ilə sosialist blokunun çökməyi və post-sovet ölkələrinin müstəqillik əldə etməyi qərbi ölkələrinin Şərqi Avropa, yaxın şərq və Ön Asiya iqtisadiyyatına olan marağını da artırırdı, belə ki həm bu ölkələr xammal cəhətdən zəngin idi, həm də biznes üçün əlverişli şəraitə, iş gücünə malik idilər. Altıncı mərhələnin əsas cəhətləri bunlardır:

SSRİ-nin dağılması ilə sosializmin zəifləməyi və post-sovet, şərq Avropa kimi ərazilərdə bazar iqtisadiyyatının yayılması;

Qloballaşmanın daha da inkişaf etməyi;

Transmilli şirkətlərin beynəlxalq ticarət əlaqələrində nisbi üstünlüklərinin artması.

1.3 Beynəlxalq ticarət əlaqələrində kreditləşmə və onun normativ-hüquqi əsasları

İqtisadi formsiyaların bir-birini əvəz etməyi ilə borc kapitalının da yalnız adı deyil, həmçinin verimə və qaytarılma şərtləri də dəyişmiş, daha hüquqi və iqtisadi əsaslara söykənmiş, həmçinin həm kreditor, həm də debitor üçün optimal şərtlər daxilində borc kapitalı hərəkəti mexanizmi yaradılmışdır. Hələ erkən feodalizm dövründə Babilstanda borc öhdəliyi haqda Hammurapinin daş kitabəsindəki qanunlardan biri primitiv formada olsa da kredit hüququnun yaranmasının ilkin mərhələsi idi. Kreditin və ya borc kapitalının verilməyinin səbəblərini isə aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- Pulun dövriyyəsi – həтта kapital yığıcı tərəfdaşı olan merkantilist və fiziokratlar belə pulun (həmin dövr üçün qızılın) sırf xəzinədə qalmasının onun dəyərini azaldacağını, digər əmtəələrlə mübadilə etməzsə bazardakı mövqeyinin zəifləyəcəyini qəbul edirdilər, ona görə də daxili bazarda və nəzarət altında pulun dövriyyəsi tərəfdarı idilər, dövlət pul dövriyyəsiindən gəlirini əldə etsin deyərək də bunun ən yaxşı forması borc kapitalı idi.

- Xarici ticarət əlaqələri üçün vacib olan sənətkarlıq, toxuculuq və sair sahələrin inkişafı üçün hələ feodalizm dövründən borc kapitalından istifadə olunurdu, daha sonra istehsal texnologiyalarının inkişafı beynəlxalq ticarətdə əmtəə qismində çıxış edən məhsulların sayını da artırdı, ölkələr həm ticarət əlaqələrində daha çox əmtəə ilə çıxış etməkdə, həm də daxili istehsalı xarici rəqabətdən qorumaq üçün tarif tədbiqləri ilə yanaşı sahibkarların (Feodalizm dövrünün sonuna doğru istehsal texnologiyalarını əldə edən yeni bir sinif) kapital mənbələri ilə təmin olunması, ən azı istehsalın ilkin mərhələsini başlamaqları da vacib idi, belə ki istehsal artdıqca həm daxili tələb yerli istehsal hesabına ödənilir, həm də yerli istehsal gücləndikcə məhsul istehsalının miqdarı artır və xarici bazarda rəqabət aparmaq üçün istehsal edilməyə başlanır.
- Müasir bazar münasibətlərində əsas kapitalın, dövriyyə vəsaitlərinin artırılması pulun dəyərinin formalaşmasında mühimdir.

İqtisadi formasiyaların bir-birini əvəz etməsi, beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməyi, qlobalizasiyanın sürətlənməyi istənilən kapital mənbəyinə olan tələbi artırdığı kimi kreditlərin də maliyyə münasibətlərində xüsusi payının artması istiqamətində təsir göstərirdi. İki dünya müharibəsindən sonra dünyada baş verən siyasi-iqtisadi əlaqələrdə hüquqi çatışmazlıqların həll edilməli olan əsas problem idi və bu özünü maliyyə münasibətlərində də, dolayısı olaraq da borc kapitalı və kreditdə göstərməyə bilməzdi.

Öz coşğun inkişafını 1960-cı ildən götürən kredit münasibətləri 90-cı illərin əvvəllərində beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının 22%-i təşkil edirdi. əgər 20-ci əsrin 80-ci illərində beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarında borc kapitalı 30 milyard dollar təşkil edirdisə 21-ci əsrin başlanğıcında isə bu göstərici 450 milyard dollara çatmışdı.

Dünya kredit bazarı kapitalın hərəkətinin müddət, faiz ödəmələri və geri ödəmə şərtləri daxilində fəaliyyət göstərən dünya borc kapitalı bazarının məxsusi bir formasıdır və iki alt qrupa, dünya kapital bazarı və dünya pul bazarına ayrılır.

Dünya pul bazarında pul depozitlər formasında, yəni beynəlxalq ticarətdə ödəmə vasitəsi kimi qısamüddətli dövr üçün borc verilir. Burada əsas məqsəd dövriyyə vəsaitlərinin artırılaraq pulun likvidliliyinin təmin olunmasıdır. Dünya pul bazarında pul mübadilə vasitəsi kimi çıxış edir, yəni əsas məqsəd beynəlxalq ticarətin inkişafını təmin etməkdir.

Dünya kapital bazarında isə pul bank kreditləri və borclar formasında orta və uzunmüddətli dövrlər üçün əsas kapitalın artırılması məqsədilə borc verilir. Bu zaman borclar əsasən ağır istehsal sahələri, tikinti, yenidənqurma, infrastruktur layihələri və sair üçün ayrılır.

Borc kapitalının hər iki formasında kapitalın hərəkətinin əsas forması kimi beynəlxalq kredit əməliyyatları xüsusi mövqeyə sahibdir. Beynəlxalq kredit əlaqələri əmtəə resursları və valyutanın müddət, ödəmə şərtləri və qaytarma qaydaları ilə hərəkəti formasıdır. Xarici ticarət əlaqələri zamanı beynəlxalq kreditin əsas funksiyaları bunlardır:

- İqtisadi əlaqələr genişləndikcə artan təkrar istehsalın istehsal amilləri ilə təmin olunması üçün dövlətlər arasında borc kapitalının bölgüsü və yenidən bölgüsü;
- Ölkələrin inkişaf səviyyələri artdıqca kapitalın mərkəzləşməsi və təmərküzləşməsi proseslərinin sürətləndirilməsi, mərkəzi bankların kapital üzərində nəzarətinin gücləndirilməsi;
- Birbaşa ödənişlərin, nağd pulların kredit ilə əvəzlənərək beynəlxalq ödəmələr zamanı mübadilə xərclərinin aşağı endirilməsi.

Feodalizmin dağılmağı ilə meydana gələn beynəlxalq kredit əməliyyatları dünyaiqtisadiyyatının inkişafı, ticarət əlaqələrinin genişlənməyi, beynəlxalq iqtisadi hüququn formalaşması ilə verilmə müddəti, tətbiq olunma sahələri,

verilmə şərtləri, əhəmiyyəti və dünya iqtisadiyyatındakı maliyyə münasibətlərində payına görə formalaşmış və müasir kredit formasını almışdır. İlk vaxtlarında birbaşa olaraq valyuta vəsaitlərinin mülkiyyətçisi ilə borcalan arasında birbaşa pul sövdələşmələri şəklində vasitəçilərə ehtiyac olmadan həyata keçirilirdi. Müasir beynəlxalq ticarətdə isə kredit əməliyyatlarında vasitəçilik (Əsasən beynəlxalq maliyyə təşkilatları) əməliyyatları bir elm kimi öyrənilir.

Vasitəçilik əməliyyatlarının kredit sahəsində tətbiqi ilə borc bazarında kreditin struktur inkişafı əldə edilmişdir. Kreditin əsas subyektləri ölkələr, mərkəzi banklar, regional və beynəlxalq maliyyə təşkilatları, banklar, transmilli və böyük şirkətlər, fondlar çıxış edir. Kredit subyektlərinin verdiyi kreditlərin ölkədaxili və xarici mənbələrdən əldə olunmasına görə kreditin daxili, xarici və qarışıq növləri vardır.

İstifadə obyektinə görə kreditlər beynəlxalq xidmət və əmtəə mübadiləsinin maliyyələşdirilməsinə cəlb olunmuş kommersiya kreditləri, əmtəə, kapital və xidmətlərin birgə fəaliyyətinə xidmət göstərmək üçün nəzərdə tutulan qarışıq kreditlər, istənilən digər əməliyyatlar üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə kreditləri vardır.

Verilmə formasına görə kreditlər valyuta və əmtəə ilə verilən kreditlərə bölünürlər.

Valyutaya əsasən kreditlər kredit cəlb edən ölkənin milli valyutasına əsasən verilən kreditlərə, kredit verən ölkənin milli valyutası ilə verilən kreditlərə, beynəlxalq ticarətdə xüsusi çəkisi daha çox olan valyutalarla verilən kreditlərə (Dollar, avro, rubl və s.) və beynəlxalq hesablaşmalar üçün nəzərdə tutulmuş valyuta vahidləri ilə (Məsələn Dünya bankında bu valyuta vahidi SDR-dir).

Kredit verənin, yəni kreditorun kimliyindən asılı olaraq banklar, firmalar tərəfindən verilən özəl kreditlər, hökumətlər tərəfindən verilən və mərkəzi bankın nəzarət etdiyi dövlət krediti, regional və beynəlmilləl maliyyə-kredit təşkilatlarının verdiyi kreditlər, bir neçə mənbədən əldə olunan qarışıq kreditlər fərqləndirilir.

Ödəmə müddətinə görə 3 aya qədər olan çıx qısamüddətli, 1 ilə qədər olan qısamüddətli, 1-5 il aralığında olan ortamüddətli, 5 ildən çox olan uzunmüddətli kreditlər ayrılır.

Kredit sistemi inkişaf etdikcə kredit əməliyyatları zamanı iqtisadi və siyasi problemlər səbəbiylə kreditor və kredit alan subyektlər arasında ödənişin həcmi, hansı valyuta ilə ödənəcəyi, hansı müddətdə qaytarılacağı, faizlər və sair məsələlər üzrə problemlər ortaya çıxırdı. İkinci dünya müharibəsindən sonra kredit əməliyyatlarının görünməmiş şəkildə artımı kreditlərin verilməyi və geri ödənilməyi ilə də bağlı hüquqi sistemin olmağını tələb edirdi. Müasir bazar əlaqələrində isə kredit hüququnun mənbələri kimi aşağıdakı subyektləri götürə bilərik:

- Kreditlərlə bağlı ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər;
- Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kredit hüququ ilə bağlı qəbul etdiyi qanunlar və ölkələrin bu qanunları öz milli qanunvericilik sistemlərinə ratifikasiya etməkləri;
- Beynəlxalq kredit köçürmələri zamanı UNCITRAL qaydaları.

İkitərəfli sazişlər ölkə-ölkə, ölkə-beynəlxalq maliyyə təşkilatları, ölkə transmilli şirkətlər, həmçinin ölkənin qurumu, ölkə daxilində fəaliyyət göstərən şirkətlərlə sadalanan subyektlər arasında kredit əməliyyatları zamanı bağlanan müqavilələrdir. Bu əsasən götürülmüş bir iqtisadi sahənin yaradılması üçün əldə olunan kiçik kreditlərdir. Çoxtərəfli sazişlər isə daha geniş əraziləri, hətta bir neçə ölkəni əhatə edən layihələr üçün nəzərdə tutulub.

Qeyd etdiyim kimi kredit əməliyyatlarının genişlənməyi ilə beynəlxalq maliyyə institutlarının da qəbul etdiyi kredit və ödənişlərlə bağlı normalar ölkələrin milli qanunvericilik hüquqlarına ratifikasiya olunmağa başlandı. Məsələn Dünya Bankının zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün 50 illik kredit layihəsi vardır ki bu əsasən Afrikanın zəif inkişaf etmiş ölkələrinin inkişafına yardım etmək və dünya

bazarındakı iştirakçıların sayının artırılaraq rəqabət şəraitinin daha da artmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulub.

Kredit hüququ barədə hazırlanmış ən təkmil hüquqi bazaya sahib akt isə UNCITRAL qaydalarıdır. UNCITRAL (United Nations Commission on International Trade Law) BMT komissiyasının beynəlxalq ticarət hüququ ilə bağlı razılaşdırılmış qaydalar toplusudur və 15 may 1992-ci ildə beynəlxalq kredit köçürmələri hüququnu nəzərdə tutan qanunlar hazırlanmışdır. Bu qayda və normativ hüququ aktlar kredit və ödəmələrlə bağlı aşağıdakı şərtləri özündə cəmləşdirir:

- Kreditin miqdarı;
- Kreditin verildiyi və ödəməyə valyuta vahidi;
- Kreditin geri ödənmə müddəti;
- Kreditin faizi, həmçinin ölkələr arasında razılaşmada qeyd olunubsa vaxtından tez ödənməyə görə faizdən olan ixtisar (lar) və s.

2. Beynəlxalq ticarət əlaqələrində kreditləşmə və ödəmə sisteminin müasir vəziyyəti və onun qiymətləndirilməsi.

2.1 Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlardan aldığı kreditlər və onların müqayisəli təhlili

SSRİ-nin süqutundan sonra iqtisadi şəraitin ən azı əvvəlki vəziyyətə qaytarılmağı üçün ölkələr öz siyasi-iqtisadi maneələri hesabına digər ölkə və təşkilatlarla əlaqələr yaradır, onlardan gələcək kapital hesabına öz bazarlarını canlandırmağı və daxili iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyi nəzərdə tuturdular. Azərbaycan zəngin xammal mənbələrinə sahib olduğuna görə ilk dövrlərdə xarici investorların marağını da məhz bu istiqamətdə yönləndirməyə çalışırdı ki iqtisadi sabitliyi təmin etdikdən sonra istehsalın digər sahələrinin, həmçinin xidmət sahələrinin inkişafı üçün əlverişli iqtisadi bazaya sahib olsun. Kreditlərin ayrılması heç də təsadüfi

yollarla deyil, ölkənin iqtisadi inkişafı və potensialı, kreditləri ödəmə üzrə qiymətləndirilmə dərəcəsi, həmçinin sosial və siyasi vəziyyəti nəzərə alınaraq həyata keçirilir. Ümumiyyətlə ölkələrə kredit ayrılarkən nəzərə alınan əsas kriteriyalara onun demokratik inkişaf dərəcəsi, iqtisadi inkişaf göstəriciləri və ölkənin kredit reytingi nəzərə alınır. Ölkələrin kredit reytingləri hər il 4 əsas agentlik: Standart & Poor's, Fitch Group, Moody's və Dominion Bond Rating Service agentlikləri tərəfindən qiymətləndirilir. Bunlardan üçü Azərbaycanın kredit reytingini qiymətləndirib.

Cədvəl 2.1 Azərbaycanın kredit reytingi göstəriciləri.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
S&P		BBB-				BBB-	BB+		BB+
Fitch	BBB-	BBB-	BBB-				BB+		BB+
Moody's		Ba1	Ba3				Ba1	Ba2	

Bu qiymətlərə görə Azərbaycan kredit qiymətləndirmələrində əsasən irəliləyən qrafiklə hərəkət etmiş və nəticə olaraq Trading economicsin qiymətləndirmələrinə əsasən 55 bal verilmişdir ki, bu da istənilən inkişaf etmiş ölkə üçün Azərbaycan iqtisadiyyatına maraq yönləndirməyə kifayətdir. Əsas məqsəd kredit və ödəmələrlə bağlı hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi, iqtisadi sabilliyin təmin olunmasıdır ki dövr keçdikcə qiymətləndirmə balı da artsın ki daha çox ölkə Azərbaycana investisiya və kredit ayırmalarında maraqlı olsun.

İqtisadi informasiyaların saniyələrlə hazırlandığı bu dövrə baxmayaraq müstəqilliyin ilk illərində bu cür informasiyaların alınması üçün kifayət qədər mənbə yox idi, həmçinin ölkə müharibə və siyasi gərginlik şəraitində olduğuna

görə ölkələr nəinki Azərbaycana, həmçinin digər post-sovet ölkələrinin bir çoxuna da kredit ayırmaqda maraqlı deyildilər. Məhz bu fonda Azərbaycana ilk krediti Türk Eximbankı ayırdı. Bu kreditin əsas məqsədi Bakı və ətraf ərazilərin içməli su ilə təmin olunmağı üçün həyata keçiriləcək tikinti işlərinin maliyyələşdirilməsi idi. Daha sonra beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı müqavilələrin imzalanması və görüşlərin keçirilməsi ilə Azərbaycana kredit ayıran təşkilatların da sayı artdı.

Ümumiyyətlə 1992-1994-cü illərdə ÜDM 2 dəfə azalmış və 1991-ci ildə müvafiq göstəricinin 48%-i nisbətində olmuşdur.⁹ ÜDM hər il orta hesabla 13-20% azalaraq 1990-cı ildən başlayaraq azalmağa başlamış və 1994-cü ildə 1629.3 milyon dollar olmuşdur. 1990-cı ilə nəzər yetirdikdə 1994-cü ildə sənaye 62%, istehlak 75%, kənd təsərrüfatı 44%, vergi hasilatı 45% və ümumilikdə ÜDM 53% azalmışdır. Bunun da məntiqi nəticəsi olaraq real orta əməkhaqqı 80%, xalqın həyat standartı isə 3.6 dəfə azalmışdır. Kreditlər əsasən bank idarəçilərinin şəxsi mənafeləri istiqamətində verilmiş, pul siyasətindəki problemlər və nöqsanlar iqtisadi tənəzzülə səbəb olmuş, inflyasiya 4 xanalı rəqəmlərə yüksəlmişdir. Eyni dövrdə tətbiq edilən yanlış iqtisadi siyasət xarici ticarət və maliyyə və bank sektorunda da ciddi problemlər yaratmışdır.

İqtisadi böhran qiymətlərin artmasına, dövlət büdcəsində kəsrin yaranmasına, istehsalın sürətlə azalmasına səbəb olmuşdur. Kənd təsərrüfatı sektoruna və dövlət müəssisələrinə verilən kreditlərin nəzarətsiz və faydasız istifadəsi iqtisadi vəziyyəti daha da çətinləşdirmişdir. Vergi yığımlarının inflyasiya səbəbiylə azalmağa məruz qalması, vergilərin yığılması sistemindəki çatışmazlıqlar, gömrük fəaliyyətindəki hərc-mərclik kimi səbəblərdən ötəri bu sahələrdən dövlət büdcəsinə gedən gəlirlər kəskin azalmaya səbəb olmuşdur. Bu tarixi şəraitdə tədiyyə balansındakı kəsrlər zaman keçdikcə artmağa, xarici ticarətə dair rəqəmlər də mənfi saldo ilə təzahür

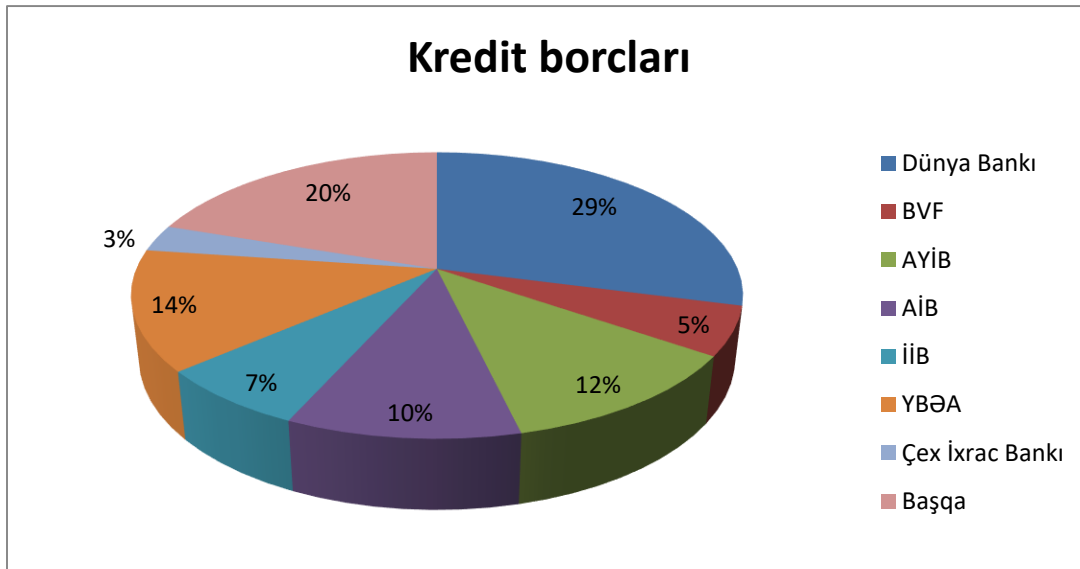
⁹Asəf Nadirov, "İqtisadiyyatın Yeni İnkişaf Mərhələsi", Azərbaycan qəzeti, 15 sentyabr 2001, s.2.

etməyə başlamışdır. Milli valyutanın dəyərinin azalması da iqtisadi böhranın ağır nəticələrindən biri, hətta birincisidir.

Bu tarixi şəraitdə ölkəni ancaq kəskin iqtisadi siyasət yenidən ən azı əvvəlki şəraitə qaytara bilər və yalnız bundan sonra davamlı iqtisadi inkişaf haqqında fikirləşmək, ölkənin milli iqtisadi inkişaf planını hazırlamaq, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini həyata keçirməklə daha çox məhsulla dünya bazarında iştirak etmək və gəlirləri artırmaqla əhalinin rifah səviyyəsini yüksəltmək mümkün olardı. Əvvəl də qeyd etdiyim kimi Azərbaycanca ilk krediti Türk Eximbank vermişdir. 1992-ci ilin noyabrında iki ölkə arasında hazırlanan razılaşma protokolu çərçivəsində Türk Eximbank və hələ o vaxt özəlləşdirilməmiş Azərbaycan Beynəlxalq Bankı arasında 250 milyon dollarlıq kredit müqaviləsi bağlanmışdır. Ancaq sonralar bu kreditin ödənilməsində bir sıra problemlər yaranmışdır, ki bu əsasən iqtisadi problemlərdir və Azərbaycan büdcəsindəki defisitlə bağlı idi, məhz bu səbəblərə görə 1995-ci ilin 7 iyul və 1996-cı ilin 14 iyun tarixlərində imzalanmış razılaşmalarla borcların ödənilmə müddəti uzadılmışdır və 2004-2005-ci illərdə olan danışıqlar nəticəsində Azərbaycanın Türkiyəyə ödəməli olduğu kredit borcu problemi iki ölkənin razılığı ilə həll edilmişdir.

Ümumən Azərbaycanın xarici borcları və xarici borcun ÜDM üzrə payı illər üzrə artmışdır. İlk baxışdan bu mənfi hal kimi görünə bilər, lakin bir sıra iqtisadçılara görə hələ ki xarici borcun ÜDM-yə olan nisbəti kəskin həddə deyil və ölkənin bu borcları ödəmək imkanı var. Bunu belə izah etmək olar. Məsələn xarici borcların ümumdaxili məhsula olan nisbəti 1993-cü ildə 4%, 2004-cü ildə isə yüksələrək 18.4% olmuşdur. Həmçinin büdcə kəsrlərinin də xarici borclar hesabına bağlanması ölkənin borclanma göstəricilərini artıran səbəblərdəndir. Lakin həm neft amilinə görə ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşları hesabına əldə olunan, həm də neftin istehsalı və ixracı hesabına əldə olunan və olunacaq gəlirlər xarici borcların ödənməsinin iqtisadi zəmanəti rolunu oynayır. Ölkənin qaz layihəsinə də

start verməyi karbohidrogen mənbələrindən əldə olunan gəlirlərin artacağını proqnozlaşdırır. 1 yanvar 2018-ci il göstəricilərinə əsasən Azərbaycanın xarici borcları 9.393,3 milyon ABŞ dolları təşkil edir ki, bunun da ÜDM-yə nisbəti 22.8% təşkil edir. ÜDM 2017-ci il üçün götürülmüş 70135.1 milyon manata əsasən götürülmüşdür.¹⁰ Xarici borca dövlət zəmanətiylə dövlət orqanları və şirkətləri tərəfindən cəlb edilmiş xarici borclar və hökumətin birbaşa xarici borcları da daxil edilmişdir. Xarici borclar beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından maliyyə vəsaitləri ilə təminat, infrastruktur layihələri üçün cəlb edilmiş kreditlər, həmçinin beynəlxalq banklarda və maliyyə bazarlarından yerləşdirilmiş pul və qiymətli kağızlardan, həmçinin qiymətli daş-qaşlardan ibarətdir. Xarici borcların şaxələndirilməsi borcun bir mənbədən deyil, bir neçə mənbədən cəlb edilərək vahid bazardan asılılığın yaranmamasını təmin edir. Həmçinin beynəlxalq təşkilatların və inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi təcrübələrindən istifadə üçün də şərait yaradır. Hazırladığım bu cədvəldə 2016-cı ilə qədər Azərbaycanın kredit razılaşmaları əsasında borc öhdəliyi olan ölkə və təşkilatların statistikasına baxaq:

Cədvəl2.2

¹⁰01 yanvar 2018-ci il tarixinə Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borcu barədə məlumat, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi

Müvafiq olaraq Azərbaycanın Dünya Bankına 3054.9 milyon, BVF-yə 577.3 milyon, AYİB-ə 1229.45 milyon, AİB-ə 1094.4 milyon, İB-ə 726.9 milyon, YBƏA-ya 1423 milyon, Çex İxrac Bankına 318.65 milyon, başqa dövlət və təşkilatlara isə 2075.4 milyon dollar borc öhdəliyi var.

Azərbaycan Dünya Bankı ilə 1992-ci ildən qarşılıqlı razılaşmalar əsasında əməkdaşlıq edir, iqtisadi layihələrin realizasiyası zamanı Dünya Bankı əməkdaşlarının tövsiyyə və məsləhətlərini yüksək qiymətləndirir. 14 sentyabr 1995-ci il tarixində Dünya Bankının vitse-prezidenti Wilfried Thalwitsin Bakıya təşrifindən sonra əlaqələr daha da genişlənilib və müsbət mənada artıb. Qarşılıqlı razılaşmalardan sonra imzalanan sənədlər nəticəsində Bakıda öz nümayəndəliyinin ofisini açan qurum artıq Azərbaycan Respublikasının icra orqanlarıyla bərabər konkret kredit layihələrinin həyata keçirilməsinə və iqtisadi şəraitin stabilləşdirilməsi üçün maliyyə mənbələrinin cəlb olunmasına başlayıb. Azərbaycan 1992-ci il sentyabr ayında Çoxtərəfli İnvestisiya Qoyuluşları üzrə Sığorta Agentliyinə və Dünya Bankına, 1995-ci ilin mart ayında isə Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası və Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasına üzv kimi qəbul edilib. Dünya Bankının əsas məqsədi Azərbaycanda idarəetmə və struktur islahatının aparılaraq bu sektorların inkişaf etdirilməsidir ki azad iqtisadiyyat üçün hüquqi baza yaradılsın və ölkənin digər ölkələrlə ikitərəfli və çoxtərəfli razılaşmaları əsasında dünya bazarındakı iştirakı artsın. Əsas da neft xammalının ixracı üçün cəlb edilmiş maliyyə vəsaitlərinin düzgün istiqamətləndirilməsi vacib idi. Struktur və idarəetmə orqanlarının inkişafı məqsədilə 1997-ci ildə Azərbaycanda birinci struktur islahatlar krediti təsdiq edilib və bank işi sahələrində islahatlar, qanunvericilik, ticarətin liberallaşdırılması və özəlləşdirmə kimi sahələri ehtiva edib, həmçinin Rusiyada baş verən iqtisadi krizisin təsirlərindən qorunmaq üçün əlavə olaraq Azərbaycana 7 milyon dollar vəsait ayrılıb. Dünya Bankı Azərbaycan üçün hazırladığı struktur islahatları və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi

planlarının davamı kimi 2002-ci il 12 mart tarixində ikinci Struktur İslahatları Krediti layihəsində Azərbaycan Respublikası ilə razılaşmış və bu məqsədlə Azərbaycana əlavə olaraq 60 milyon ABŞ dolları məbləğində kredit ayrılmışdır. SAC 2-də buxarla isitmə sisteminin yaradılması və əhalinin təmiz suyla təmin olunması, fasiləsiz enerji təmini sisteminin yaradılması, yerli və xarici istehsalçılar, həmçinin yerli və xarici investorlar üçün hüquqi bazanın və iqtisadi mühitin yaxşılaşdırılması, dinamik iqtisadi inkişaf əldə etmək dövlətin sərf etdiyi xərclərin daha effektiv yollarla istifadəsi, yoxsulluğun və işsizliyin azaldılması, dövlətin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və sair sahələr nəzərdə tutulurdu. 2005-ci il 31 dekabra qədər Dünya Bankının Azərbaycana ayırdığı kreditlər aşağıdakı sahələrin inkişafı üçün nəzərdə tutulub:

- Kənd təsərrüfatının müasir texniki qurğularla inkişafı, aqrosənayenin yaradılması;
- Ətraf mühitin, flora və faunanın qorunması;
- Suvarma və drenaj sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- Nəqliyyat idarəetməsinin və strukturunun yenilənməsi, yolların abadlaşdırılması və yeni magistral yolların çəkilməyi;
- Pul-kredit və maliyyə sektorunun inkişafı məqsədilə texniki-texnoloji yardım;
- Səhiyyə, təhsil sektorlarının inkişafı, institusional dəyişikliklər üzrə texnoloji yardım;
- Bakının su təchizatının yaxşılaşdırılması və yenidənqurulması və s.

2005-ci il may ayında Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, BMT İnkişaf Proqramı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Azərbaycan Respublikası ilə bərabər “Azərbaycanda Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq üçün 2015-ci ilə qədər Yoxsulluğun Azaldılması və Davamlı İnkişaf üzrə Uzunmüddətli Strategiya” adlı tədbirlər toplusunun həyata keçirilməsinə start verib.

2008-ci ildə Dünya Bankı tərəfindən hazırlanan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının “Doing Business-2009” hesabatında biznes bazarında dəyişikliklərin edilməsi və islahatların keçirilməsi üzrə 181 ölkədən ibarət qiymətləndirmədə Azərbaycan 33-cü yerə layiq görülmüş və bu da bu hesabatın hazırlanmasında maraqlı olan inkişaf etmiş ölkələrin və dünyanın iri firmalarının marağına səbəb olmuşdur. Həmçinin eyni jurnalda yeni hüquqi və fiziki şəxslərin ölkədə Vergilər Nazirliyində rəsmi qeydiyyatı düşmə vaxtlarının 1 aydan 1-3 günə qədər azaldılmasına görə Azərbaycan bu göstəricilərdə 64-cü yerdən 13-cü yerə yüksəlib, MDB daxilində isə şirkətlərin əmlak hüquqlarının qorunması, bank sisteminin inkişafı və vətəndaşların əmək hüquqlarının qorunması kimi məsələlərdə birinci yerdə müəyyənənmiş.

Azərbaycanın Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlığı 18 sentyabr 1992-ci ildən başlayıb. İndiyədək BVF Azərbaycana 6 proqram çərçivəsində maliyyə vəsaitləri ayırıb, lakin 2005-ci ildən Azərbaycan hökuməti BVF-dən kredit almaqdan imtina etmiş və bu qurumla əlaqələr ancaq məsləhətləşmə və tövsiyələr çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Azərbaycan hökuməti BVF-yə olan borclarını müqavilədə göstərildiyi müddətdə ödəyir və bu səbəbdən ikitərəfli danışıqlar müsbət çərçivədə həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə institutlarından aldığı ilk kredit “STF” xətti üzrə BVF-dən alınmışdır. STF Sistemli Transformasiyanın maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutur və ümumilikdə 59 milyon SDR və ya 89 milyon ABŞ dolları həcmindədir. Bu kredit iki mərhələdə həyata keçirilmişdir:

1. 1995, aprel ayı – 46 milyon ABŞ dolları
2. 1995, noyabr ayı – 43 milyon ABŞ dolları

STF-nin maliyyələşdirilməsi mexanizmi ümumilikdə Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə iqtisadi sabillik əldə etmək üçün vacib olan inflyasiya tempinin aşağı salınması, qiymətlərin sabilləşdirilməsi və struktur

islahatların həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan proqramın aşağıdakı məqsədləri var idi:

- Ümumdaxili məhsulun həcmının azalmasının 6%-lə məhdudlaşdırılması;
- İlin sonuna qədər milli valyutanın aylıq inflyasiya dərəcəsinin 2%-ə qədər azaldılması;
- Mərkəzi bankın xarici valyutalarla ehtiyat fondunun möhkəmləndirilməsi və büdcə kəsrlərinin ümumdaxili məhsulun 10%-dən yuxarı olmamasının təmin edilməsi.

Bu göstəricilərə əsasən hökumət büdcə kəsri 1994-cü illə müqayisədə 1995-ci ildə ÜDM-nin 4.8%-i nisbətində qədər azaltmalı idi. 1995-ci ildə inflyasiya prosesinin zəifləməyi və tədiyyə balansı kəsrinin azalması verilən kreditlərin öz effektivliyini göstərirdi. Azərbaycanda baş verən iqtisadi stabilliyi nəzərə alaraq BVF “Stand by” proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikasına əlavə 90 milyon ABŞ dolları həcmində kredit ayırmağı nəzərdə tuturdu ki, bu da Azərbaycanın BVF-dəki kvotasının 50%-i miqdarında idi. Bu kredit 5 mərhələ üzrə verilmiş və BVF nümayəndlərinin kreditlərin effektiv istifadəsi üçün verdikləri tövsiyələr mühim rol oynamışdır. Kreditin şərtlərinə görə 1996-cı ilin iqtisadi proqramının məqsədləri sərt maliyyə-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi, bank tərəfindən verilən kreditlərə ciddi nizamlaşdırma qaydalarının qoyulması, kreditlərin məqsədləri, biznesplan, gəlirlilik proqnozları və s. barədə ətraflı məlumatların tələb edilməsi, büdcə kəsrinin pul emissiyası hesabına bağlanmasından imtina edilməsi və s. maliyyə-kredit tədbirlərini nəzərdə tutur. Birbaşa xarici investisiyaların miqdarının artırılması, Özəl sektorun və sahibkarlığın inkişafı, özəlləşdirmənin və pay torpaqlarının verilməsinin inkişafı və s. tədbirlər də buraya daxil idi. Aparılan islahatlar nəticəsində 1996-cı ilin sonuna qədər büdcə kəsri 3%-ə qədər endirildi. 1996-cı ilin aprel ayında BVF yenidən Azərbaycana “Stand by” mexanizmi üzrə kreditin ikinci xəttinin açılması qərarını qəbul etdi. Beləliklə bu ikinci xəttin birinci

hissəsi struktur rekonstruksiyasının genişləndirilmiş kapitallaşdırılması, yəni ESAF proqramı çərçivəsində 93,5 milyon SDR və ya 129,1 milyon ABŞ dolları, ikinci hissəsi isə genişləndirilmiş kapitallaşdırma, yəni EEF proqramı üzrə 58,4 milyon SDR və ya 80,74 milyon ABŞ dolları çərçivəsində kredit ayrılması ilə nəticələndi.

BVF ilə Azərbaycan Respublikası arasında “Struktur rekonstruksiyasının artırılmış mexanizmi və artırılmış kapitallaşdırma mexanizmi üzrə 1997-1999-cu illərdə iqtisadi siyasətin əsasları” adlı sənəd 1996-cı il dekabr ayının 15-də imzalandı və hər iki mexanizm üzrə kreditlər ayrıldı. Təbii olaraq bu proqramın həyata keçirilməsi üçün BVF Azərbaycan Respublikasının qarşısında bir sıra şərtlər qoymuşdur:

1. Kapital əməliyyatlarının sərbəstləşdirilməsi, dövlət büdcəsi kəsrinin azaldılması;
2. İnflyasiyanın ən çox 5% qismində saxlamaqla bazarın tələblərinə tez uyğunlaşan valyuta kursunun formalaşdırılması və bunun vasitəsilə valyuta ehtiyatlarının qorunması;
3. İstehsal sənayesi və xidmət sektorunun inkişafı üçün ixracın hüquqi əsaslarının liberallaşdırılması;
4. Vergi sisteminin beynəlxalq təcrübələrlə uyğunlaşdırılması və unifikasiyası;
5. Təqaüd sisteminin ikimərhələli formasının tətbiqi;
6. Sosial müdafiə sistemində güzəştli sistemi ləğv etmək üçün ünvanlılığın artırılması;
7. Ümumən 1998-1999-cu illərdə ümumi iqtisadi artımın 9% həcminə çatdırılması;
8. 1999-cu ildə büdcə daxilolmalarının xərclərin 23,2%-nə, ÜDM-nin isə 22,3%-nə çatdırılması;

9. Bank sistemində əsaslı dayanıqlılığın təmin olunması ilə yanaşı maliyyə-valyuta bazarının inkişaf etdirilməsi, dövlət banklarında struktur islahatlarının həyata keçirilməsi;
10. Ətraf-mühitin mühafizəsi və ekoloji təmizliyin təmin olunması, işğaldan geri alınmış ərazilərdə quruculuq işlərinin təbiətə ziyan vurulmadan həyata keçirilməsi;
11. İri müəssisələrin özəlləşdirilməsinin artırılması və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi;
12. Dövlət sektorunda idarəetmə mexanizminin rekonstruksiyası, təhsil, səhiyyə sisteminin yenidənqurma və inkişaf etdirilməsi;
13. Xarici borclara nəzarət edilməsi, borclanma dərəcələrinin hesablanması və risklərin düzgün qiymətləndirilməsi.

Xarici təşkilatlar arasında diqqətimi çəkən əsas məqam Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi ilə Azərbaycan hökuməti arasında olan 2006-cı il müqaviləsidir. Belə ki kreditin ayrılmasından əlavə tam effektiv şəkildə yönləndirilməsi üçün texniki avadanlıqlar da ayırmış, Yaponiyadan Azərbaycana könüllüləri və mütəxəssisləri cəlb etmiş, Azərbaycanla qarşılıqlı razılıq əsasında azərbaycanlı könüllülərə təlimlər keçmişdir. Azərbaycan hökuməti də gətiriləcək texniki avadanlıqların, yapon mütəxəssis və könüllülərin şəxsi istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş vasitələrin vergi və gömrük ödənişlərindən tam azad olunacağını, onların müvəqqəti evlə təmin olunması və digər xərclərini öz öhtəsinə götürmüşdür. Həmçinin 2009-cu il fevralın 9-da Bakı şəhərində mübadilə olunmuş notaların təsdiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı da mühim rol oynayır. Belə ki bu razılaşmanın əsas məqsədi kiçik şəhərlərin su təchizatı və kanalizasiya sisteminin yaradılması, mövcud xətlərin bərpa edilməsi idi. Eynilə 2006-cı il razılaşmasında olduğu kimi bu razılaşmada da Yaponiya hökuməti texniki avadanlıqlarla, ekspert və könüllülərlə təminatı öz

üzərinə götürmüşdür. Bu tədbirlər planı nəticəsində 2014-cü ildə Qusar şəhərinin içməli su və kanalizasiya sistemi ilə təmin olunmasının birinci mərhələsi başa çatmışdır. Layihənin birinci hissəsində Qusarçayın məcrasında məhsuldarlığı saniyədə 84 litr və ya gün ərzində 7343 kubmetr olan suqəbuledən qurğu inşa edildi. Suyun mənbəyindən şəhər istiqamətinə 21 km boyunca 355 və 255 diametrlı borularla magistral su xətti çəkilmiş, Qusar şəhərinə fasiləsiz içməli suyun təmin olunması üçün hər biri 1000 kubmetr həcmində olan 3 anbar tikilərək istifadəyə verilmiş, uzunluğu 2,8 km olan anbarlararası su təmin edən su borusu çəkilmiş, suların təmizlənməsi üçün xlorator binası tikilmişdir. Hazırda lahiyənin ikinci xətti üzrə işlər davam etdirilir ki bu mərhələyə qədər 106,5 km uzunluğa malik olacaq su xəttinin 20 km-lik, 102 km-lik kanalizasiya xəttinin isə təxminən 70 km-lik hissəsində işlər başa çatdırılmışdır. Ümumilikdə 6000-dən çox abunəçi yeni su şəbəkəsinə qoşulacaq və onların hər biri smart kart tipli sayğaclarla təmin ediləcək.

2030-cu ilə qədər tam olaraq sonlandırılması nəzərdə tutulan lahiyədə nəinki Qusar, həmçinin rayonun Köhnə Xudat, Yuxarı Ləyə, Balaqusar, Həqənqala, Xuray, Çiləkir və Balakənd, həmçinin Quba rayonunun Aşağı Xuç, Çartəpə, Orta Xuç kəndləri də içməli su ilə təmin olunacaq. Qusar şəhərində yaranan tullantı suları gələcəkdə Xaçmaz rayonunda məhsuldarlığı gün ərzində 100000 kubmetr olmaqla inşa ediləcək məişət suları təmizləmə qurğusuna ötürüləcək, bu qurğuda Qusar şəhəri ilə yanaşı Quba və Xaçmaz şəhərinin də tullantı suları təmizlənəcəkdir. Ümumilikdə həyata keçiriləcək tədbirlər planı vasitəsilə Qusar və ətraf kəndlərdən 10 kənd daxil olmaqla 30000-dən çox insan bu xidmətlərdən yararlanacaq.

2.2 Müasir beynəlxalq ticarətin tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycanın ödəmə sistemlərində olan dəyişikliklər

Müstəqillik əldə etdikdən sonra sərt islahatlar və xarici maliyyə vəsaitləri hesabına iqtisadi krizisdən çıxan Azərbaycan ayrılmış kreditlərin ödənilməsi üçün maliyyə mənbəyinin formalaşdırılması və bu mənbənin gəlirlərinin illər keçdikcə artımı istiqamətində işlər görməli idi. Əsas gəlirli mənbə karohidrogen ehtiyatlarının ixracı olduğuna görə deməli kreditlərin ödənilməyi üçün lazım olan mənbə də ilk vaxtlarda bu gəlirlərdən yaradılacaq bir fond hesabına ödənilməli idi. Məhz bu tarixi şəraitdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1999-cu il 29 dekabr tarixli 240 sayılı fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır. 20 dekabr 2000-ci il tarixli 434 nömrəli fərmanı ilə isə Neft Fondunun əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. Neft fondunun yaradılmasının digər əsas məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Ölkənin daxili iqtisadi perspektivlərinin düzgün qiymətləndirilməsi və Azərbaycanın xalqının rifahı naminə səmərəli istifadə edilməsi;
- Xarici investisiyanın və inkişaf etmiş ölkələrin ekspertlərinin cəlb olunması, geniş nomenklaturalı ixrac sisteminin yaradılması və əldə olunmuş gəlirlərin effektiv, şəffaf idarə edilməsi və istifadəsi;

Ümumiyyətlə xammalla zəngin ölkələrdə neft fondlarının, almaz fondlarının, xalqın sərvəti fondlarının və bu kimi digər fondların yaradılması mütləq vacibdir və beynəlxalq təcrübədə də bundan geniş istifadə olunur. Hətta inkişafına və insanların rifah halına görə qabaqcıl ölkələrdən biri olan Norveçdə təqaüd fondu əvvəllər neft fondu olan qurumun adı dəyişdirilərək qurulmuşdur. Bunun əsas səbəbi həm təqaüdlərin həcmində artırılaraq insanların rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi, həm də neft fonduna güvənərək bir növ “tənbəllik” edən sahibkarların öz işlərini böyütməkləri və irəlilətməkləri üçün stimullaşdırma rolunu oynamaq idi. Sözsüz ki qeyri-neft sektorundan gələn gəlirlər neft sektorundan

gələn gəlirləri üstələdiyi vaxt Azərbaycan da bu metoddan istifadə edə və iqtisadiyyatın canlandırılması, iqtisadi islahatlar plan və lahiyələrinin həyata keçirilməsi üçün alınan kreditləri elə həmin sahələrdən əldə olunan gəlirlər hesabına ödəyə bilər. Müasir bazarın inkişaf qaydaları bunu tələb edir. Ölkənin kredit mənbələrini şaxələndirməsi kimi kredit ödənişləri mənbələrini şaxələndirməsi də vacibdir ki bir əsas sahədə gəlirlərin azalması zamanı xarici borclanma artmasın və ölkənin kredit reytingi xalı azalmasın, çünki kredit reytingi xalı azaldıqca xarici ölkələrin və təşkilatların da həmin ölkəyə kredit ayırmaq, investisiya qoymaqda iqtisadi bir marağı olmur, bunu riskli qiymətləndirir. Qeyd etdiyim kimi Norveçin neft fondunu təqaüd fonduna çevirməyi elə məhz xarici kredit borclarının ödənməsi mənbələrinin artması üçün sahibkarları stimullaşdırmaq məqsədi güdüdü. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı məqsədilə güzəştli kreditlər verilir, kreditlərdən səmərəli istifadə məqsədilə biznesplan tövsiyə və məsləhətləri görülür, ekspertlərlə sahibkarlar arasında görüşlər keçirilir, seminarlar təşkil olunur. Əsas məqsəd sahibkarlığın inkişaf etdirilərək xarici ticarətdə əmtəələrlə iştirak edəcək səviyyəyə çatması və gəlirlərinin artması nəticəsində sahibkarlığa ayrılan kreditlərin özü özünü ödəmək qabiliyyətinin artırılmasıdır. Qeyri-neft sənayesinin inkişafı məqsədilə xarici investorlar Azərbaycana cəlb olunur, xüsusən də Sumqayıtda yaradılacaq texnoparkın gəlirli olacağı gözlənilir. Çünki dünya bazarında kimya sənayesi məhsullarına tələbat böyükdür və Bakı-Sumqayıt meqalapolisi vasitəsilə xammal cəhətdən zəngin olan ərazidə gəlirli kimya sənayesi yaradıla bilər. Hal-hazırda Azərbaycanda kimya sənayesinin 5 növünün hamısı üzrə fabrik və zavodlar fəaliyyət göstərir. Kimya sənayesi hesabına əldə edilən azot gübrəsi hesabına kənd təsərrüfatı da yerli xammallar hesabına inkişaf etdirilə bilər.

Ödəmə sistemlərinin bir digər müasir metodu elektron ödəmə vasitələridir. Ölkələrarası pul köçürmələri də artıq 20-ci əsrin sonralarından bu yolla həyata

keçirilir. Həmçinin kriptovalyutanın istifadəsinin artması və Rusiya, Çin, Yaponiya kimi böyük bazarlarda kriptovalyutanın öyrənilməsi istiqamətində işlərin görülməsi nəinki ABŞ-ın praqnozlaşdırdığı kimi onun tənəzzülünə səbəb olmamış, həmçinin illər keçdikcə dəyəri artmış və mərkəzi bir idarəetmə orqanına tabe olmadığına görə dollar siyasətindən əziyyət çəkən ölkələrin qurtuluş yoluna çevrilmişdi. Tarixə nəzər yetirdikdə də görə bilərik ki kriptovalyutaların geniş şəkildə istifadəsi məhz elə iqtisadi krizisdə olan Yunanıstandan başlamışdır. Zaman keçdikcə isə kriptovalyutaların istifadəsi üçün mütləq ki iqtisadi tənəzzülə uğramağa ehtiyac qalmamışdır.

İkinci dünya müharibəsindən sonra ölkələrin bank-kredit sistemlərinin əlaqələndirilməsi əsas götürərək yaradılmış Dünya Bankının isə kredit ödənişi şəraiti daha mülayimdir. Belə ki uzunmüddətli dövr üçün (50 il) nəzərdə tutulmuş kreditlərdə ilk 10 il faiz alınmır, iki, üç, dördüncü onilliklərdə kreditin hər dəfə 20%-i, beşinci və sonuncu onillikdə isə 40%-i alınır. Bir sıra ölkələr bu metoddan yararlanaraq kredit ödənişlərini öz xeyirlərinə dəyişməyə çalışırlar. Belə ki kapitalist iqtisadi mühitində tez-tez iqtisadi krizislərin olduğunu bilən ekspertlər vasitəsilə ölkələr hansı dövrdə hansı valyutayla kredit almağın daha məqsədəuyğun olduğunu hesablamağa çalışırlar ki həmin xarici valyuta da milli valyuta qarşısında dəyər itirdiyi vaxt krediti ödəmək də asanlaşsın.

3. Beynəlxalq ticarət əlaqələrində kreditləşmə və ödəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1 Beynəlxalq ticarət əlaqələrində kreditləşmə və ödəmə sisteminin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi

İndustry 4.0-ın inkişaf etmiş ölkələrdə gündəmdə olduğu bu zamanlarda ödəmə sistemlərinin elektronlaşmasının da miqyasının artması, elektron pul, elektron pul kisəsi kimi anlayışların meydana gəlməyi elektron pul köçürmələri ilə də bağlı qanunvericilik bazalarının işlənilib hazırlanmasını zəruri edirdi, bunun əsas səbəbi aşağıdakılardır:

Kibertəhlükəsizlik – Bromium tərəfindən aparılan araşdırmalara əsasən il ərzində 1.5 trilyon dollar dəyərində pul kiber cinayətkarların hesablarına yatırılır ki, bu da Rusiyanın illik gəlirindən daha çoxdur. Əgər kiber cinayətlərdən əldə olunan gəlir bir dövlətin xəzinəsinə əlavə olunsaydı bu dövlət çox asanlıqla ən çox ÜDM-yə sahib olan ilk 13 dövlətin tərkibinə daxil olardı, bu isə kiber cinayətlərin nə qədər artdığını göstərmək üçün kifayətdir. Real bazarda pul dövriyyəsinə əsaslanan və yaxud hər hansısa iqtisadi fəaliyyət zamanı əmələ gələn “qara bazar” fəaliyyəti olmadığına görə kiber cinayətlərlə mübarizə yalnız kiber cinayətlərin özü kimi elektron metodlarla mümkündür. Bunlardan texnoloji cəhətdən ən irəli metod Çində istehsal olunan kvant prosessorlu kompüterlərdir. Əgər digər kompüterlərin “təhlükəsizlik sədlərini” tək bir alqoritmlə qırmaq mümkün idisə kvant kompüterləri “Şrödingerin pişiyi” məntiqi ilə işlədiyinə görə hətta ehtimallardan biri üçün bir hack alqoritm əldə olunsay da bu digər ehtimalları ödəməyəcəyinə görə hələ ki indiki metodlarla kvant prosessorlu kompüterlərin, beləliklə də o kompüterlərlə aparılan əməliyyatların kənar müdaxiləyə təsir qalması mümkün deyil. Bundan əlavə kvant prosessorlu kompüterlər digər kompüterlərdən ikiqat daha sürətli hesablama texnologiyasına sahibdirlər.

Elektron ödəmələr bir çox maliyyə-kredit əməliyyatlarının elektronlaşmasını təmin edəcəyinə görə bu zaman ödəmələrə nəzarət də azalacaq, belə olan halda isə maliyyə-kredit təşkilatlarının rolu azalacaq, vasitəçilik əməliyyatlarına ehtiyac qalmayacaq, buna görə də elektron ödəmələrlə bağlı qanunların hazırlanması vasitəçilik əməliyyatları olmadan da nəzarətin həyata keçirilməsini təmin edər.

Ölkədən çıxan və ölkəyə daxil olan pullara nəzarət, onların mənbələri haqqında məlumat, miqdarları və hesablara köçürülmə vaxtları birbaşa olaraq ölkə təhlükəsizliyini maraqlandıra bilər.

Hələ ki tam hüquqi bir spesifikasiya aparılmasa da hüquq mühafizə orqanları kiber cinayətləri 2 istiqamətdə araşdırırlar:

- İnkişaf etdirilmiş kiber cinayətlər – təcrübəli kiber cinayətkarlar tərəfindən kompüterlərin hardware və program təminatına olan hücumlardır;
- Kiber-effektiv cinayətlər – İnternet xəttinin inkişafı ilə ənənəvi cinayətlərin “elektronlaşmış” formasıdır, buraya terorizm, maliyyə təhlükəsizliyinə qarşı hücumlar aiddir.¹¹

Kiber cinayətlər kompüter sistemləri vasitəsilə həyata keçirildiyinə görə onların araşdırılması, onlara qarşı mübarizə metod və yollarının hazırlanması da məhz ölkələrin bu mübarizədə öz güclərini birləşdirməkləri hesabına əldə oluna bilər. İnterpolun hesabatında digər ölkələrin milli polis təşkilatlarının da yardımıyla kiber cinayətlərə qarşı mübarizə zamanı aşağıdakı məsələlər əsas götürülüb:

1. Əməliyyat və istintaqlara dəstək;
2. Süni zəka və təhlili;
3. Rəqəmsal məhkəmələr;
4. İnnovasiya və tədqiqat;
5. Potensialın gücləndirilməsi;
6. Milli kiber məlumatlar;

¹¹INTERPOL, Cybercrime.

Təbii ki müasir ticarətdə kredit və ödəmə sistemləri barədə yaranan problemlər yalnız kiber problemlər deyildir, həmçinin müharibə edən ölkələr arasında da əvvəlki kredit borclarına görə olan ödəmə problemləri də üstünlük təşkil edir. Buna ən yaxın misal kimi Rusiya-Ukrayna və Rusiya-Gürcüstan arasında olan kredit problemlərini misal göstərə bilərik. Bu ölkələr arasında siyasi və hərbi problemlərin baş verməyi iqtisadi əlaqələrin zəifləməyinə, tərəflərin (Ən azı birinin) iqtisadi krizis yaşadığına görə kredit ödənişlərini gecikdirməyinə səbəb olurdu. BMT və beynəlxalq maliyyə təşkilatları bu cür problemləri hələ ki yalnız üçüncü ölkənin iştirakı ilə həll etmək yolunu cızır, lakin ÜTT təcrübəsi çərçivəsində bir qanunvericilik bazasının formalaşdırılması planda var. Belə ki ÜTT-nin qətnamələrinə əsasən müharibə şəraitində olan ölkələrin də beynəlxalq ticarət əlaqələri zamanı əmtəələri mübadilə olma bilər və dövlətlərin buna qarşı bürokratik əngəllər yaratmağı yolverilməzdir.

3.2Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində ödəmə sistemlərindən istifadənin müasir metodları və gələcək inkişaf perspektivləri

Qeyd etdiyim kimi texnologiyanın inkişafı tək-cə istehsal sahələrinə deyil, həm də maliyyə-kredit xidmətlərinə öz təsirini göstərirdi. Belə ki layihələndirilməsi və hesablanması saatlar alan kredit müqavilələri elektron data vasitəsilə artıq dəqiqələrlə hazırlanır və gerçəkləşdirilirdi, bu zaman ölkələrin inkişaf səviyyəsi, kredit reytingi, kreditin cəlb olunduğu sahə haqqında dəqiq məlumatlar datalarda əks olunurdu. Elektron ticarətin inkişafı ilə ödəmə forması kimi də həm asanlıqına, həm üçüncü bir tərəflə əlaqə qurulmadığına, yəni vasitəçilik əməliyyatlarına ehtiyac olmamağına, həm də daha rahat istehlakçı istifadəsi funksiyasına görə elektron ödəmə geniş yayılırdı. Azərbaycanda e-hökumət layihəsi çərçivəsində ölkədaxili ödəmələrdə elektron şəkildə ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün tədqiqat-təşviqat layihələrinin artırılması, sahibkarların elektron bəyənnamə formu

ilə tanış edilməsi, əmək haqlarının, təqaüd və digər ödəniləcək haqların bank kartları vasitəsilə təmin olunması, ölkə daxilində elektron ödənişlərin ümumi ödənişlərin daxilində xüsusi payının artması əslində beynəlxalq ticarət əlaqələri zamanı da ödənişlərin elektron şəkildə edilməsi istiqamətində atılmış addımlardır. Hökumət Ödəniş Portalının statistikasına əsasən 2018-ci ilin mart ayı üçün ümumi elektron ödənişlərin miqdarı 2737055 vahiddir, analogi olaraq 2016 və 2017-ci üçün bu rəqəmlər 2294407 və 2784790 vahid olmuşdur. Ödənişlərin həcminə görə isə eyni ay üçün 2016-cı ildə 140.6 milyon, 2017-ci ildə 142.5 milyon, 2018-ci ildə isə 153.3 milyon manat təşkil edən ödənişlər elektron şəkildə ödənməmişdir. Statistika əsasən elektron ödənişlərin həm miqdarı, həm də həcmi artan istiqamətdədir, bu da o deməkdir ki elektron ödəniş sistemi ölkə ərazisində zamanla vahid ödəniş sistemi kimi formalaşsın və ənənəvi real pulla ödənişləri aradan çıxara bilər. Sözsüz ki əhalinin əmək haqlarının tam şəkildə kart sistemində keçirilməsi və bütün ölkə ərazisində fasiləsiz sürətli internet xətti layihələrinin gerçəkləşdirilməsi elektron ticarətin də bazar payını artırır.

Bununla bərabər dünya iqtisadiyyatında əsas 20-ci əsrin 80-ci illərində qoyulsa da geniş şəkildə istifadəsi Yunanıstan krizisindən sonra başlayan kriptovalyuta məvhumu da mövcuddur. Kriptovalyuta bir növ mərkəzi nəzarət sistemi olmayan, sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan elektron pul vahidlərinin ümumi adıdır. Geniş şəkildə kriptovalyuta nədir sualına cavab verməmişdən qabaq əvvəl pul nədir, pulun dünya ticarətində ölkələrə təsiri hansı şəraitdə kriptovalyutanın yaranmasına səbəb oldu suallarına baxaq.

Herodota əsasən pul ilk dəfə Lidiyada qızıl və gümüş sikkələr formasında kəşf olunub və həmin zamandan isə metal pullar avropa bazarında geniş şəkildə istifadə olunmağa başlayıb. İlk kağız pullar isə 7-ci əsrdə Çində Song sülaləsi dövründə ixtira olunub işlənməyə başlanıb. Bunun yaranması isə çox sadə bir mexanizm idi, öz tələbindən daha çox məhsul istehsal edən sahibkarlar artıq məhsulu ehtiyatda

saxlamaq üçün dövlətə müraciət edirdilər və məhsulların miqdarına əsasən onlara miqdarın qeyd olunduğu qəbzlər verilirdi. Daha sonralar bu qəbzlərin mübadilə vasitəsi kimi işlənməyi ilk dəfə kağız pul anlayışının meydana gəlməyinə səbəb oldu. Dövlət məmurları qəbzlərə olan iqtisadi marağı görərək daha ucuz qiymətə (Daha az əmtəə qarşılığında) bu qəbzləri satışı çıxardılar və paradoksal bir hall yaşandı, ehtiyatda olan məhsul az, qəbzlərin dəyəri isə çox idi, belə olan halda da bazarda pul artıqlığı yarandı və buna görə də pulun dəyərini azaltmağa məcbur oldular, tarixdə ilk devalvasiya da bu şəkildə baş verdi. 13-cü əsrdə kağız pulların avropa bazarına da daxil olmağı artıq onun fəaliyyət ərazini daha da artırdı və qızıl və gümüş pulları sıxışdıraraq əmtəə mübadiləsi zamanı bütün əmtəələri əvəz edən vahid əmtəə kimi çıxış etdi. İqtisadi formasiyaların bir-birini əvəz etməyi, istehsal münasibətlərinin dəyişməyi, sənaye inqilabı ilə istehsalın daha da artmağı, məbudiyyə ilə olunan əmtəələrin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməyi, hələ feodalizmin son dövrlərində müstəmləkə iqtisadiyyatı anlayışının yaranmağı pulun da beynəlxalq mübadiləsinə və beləliklə də valyuta mübadiləsi proseslərinə başlanğıc vermiş oldu. Ölkələr arasında iqtisadi inkişaf fərqləri, əmtəələrə olan tələb-təklif göstəriciləri, ölkənin maliyyə siyasəti valyuta münasibətlərindən yan keçməyə bilməzdi, bunların nəticəsində pulun dəyəri müəyyən olunmağa və ilk dəfə valyuta məzənnəsi anlayışından istifadə olunmağa başlandı.

Yunanıstanda yaranan 2009-cu il krizisi zamanı dövlət xarici kredit borclarını ödəmək üçün bank rezervlərindən istifadə etdiyinə görə banklar fiziki şəxslərin əllərindəki qəbzləri pula çevirə bilmirdilər və nəticədə onsuz da iqtisadi krizisə görə “Kəmərlənmə” kimi sər iqtisadi təzyiqlə üz-üzə qalan xalq əllərindəki qəbzləri pula çevirə bilmədiklərinə görə alternativ ödəniş vasitələrindən istifadə etməyə məcbur qaldı. Belə olan halda isə tək çıxış yolu həm onların tələbini qarşılayacaq, həm də mərkəz tərəfindən nəzarət olunmayacaq bir pul növü idi – yəni kriptovalyuta.

Kriptovalyutanın yaranmağı 1983-cü ildə David Chaunun ecash sistemini yaratmağıla başladı. 1995-ci ildə ilk dəfə elə yaradıcısı tərəfindən kriptovalyuta ilə ödəniş gerçəkləşdirildi, ecash vasitəsilə digicash ödənişi. 1996-cı ildə ABŞ və NSA “Anonim kripto valyuta nə cür istehsal olunur” adlı, 1998-ci ildə isə Wei Dai “b-money” adlı mərkəzi idarəetmədən asılı olmayan anonim pul vahidinin mayninqi barədə bir bildiriş dərc etdi. 1998-ci ildə Nick Szabo bit-gold adlı kriptovalyuta vahidini yaratdı və yenə eyni ildə Hal Finney, Wei Dai və Nick Szabonun işlərini referans alaraq hərəsin işlədə biləcəyi “faktiki əmək” mexanizmini yaratdı və bu özünü sonralar “faktiki haqq” mexanizmi ilə dəyişdirdi. Bunun isə çox sadə səbəbi var idi, kriptovalyuta hər hansı bir mərkəzi idarəetmə tərəfindən nəzarət oluna bilmədiyinə görə sırf bazardakı xalis tələb-təklif münasibətləri nəticəsində dəyəri müəyyən olunur, yəqin ki Adam Smith də bu cür bir pul vahidinin tərəfdarı olardı. 2009-cu ildə anonim adı Satoshi Nakamoto olan bir blockchain istifadəçisi faktiki əmək və blockchain texnologiyasından istifadə edərək ilk yarı-anonim (Ödəyənin və ödənilən şəxsin kimliyi bilinmir, lakin anonim hesabları mövcuddur) sistemə malik kriptovalyutanı, bitcoini yaratdı və Yunanıstanda da geniş şəkildə istifadə olunmağı onun dəyərinin artmasına, mayninq əməliyyatlarının öyrənilməsinin hətta dərs kimi tətbiq olunmasına səbəb oldu. Ölkələrin iqtisadi təzyiqlərinə və nəzarət istəklərinə baxmayaraq kriptovalyutanın istifadəsinin genişlənməyi, zamanla daha çox kriptovalyuta növünün yaranmağına görə rəqabətin artmağı, daha sonra isə ethereum kimi vahid kriptovalyutalarla ödəniş bazasının formalaşmağı bu elektron pul sisteminin inkişafına səbəb oldu. Ödəmələr zamanı heç bir faiz tutulmamağı, FED-in faiz dərəcələri siyasətinə məruz qalmamağı, ödənişlərin anonim və təhlükəsiz mühitdə aparılmağı kriptovalyutaların coğrafi məkanını daha da artıran faktorlardandır. Maynerlər artıq 17 milyonuncu bitcoini əldə ediblər və hesablamalara görə əgər

bitcoin protokoluna dəyişiklik edilməsə sonuncu, 21 milyonuncu bitcoin 2140-cı ildə əldə olunacaq.

Kriptoalyutaların inkişafı kriptoalyuta mayninqi ilə məşğul olan xüsusi prosessorlu kompüterlərin yaranmasına təkan verdi. Azərbaycan üçün götürüldükdə bitcoin üçün gec qaldığımızı, lakin hələ təzə yaranan və istifadəsi çox olmayan kriptoalyutaların mayninqi ilə gələcək vahid dünya pul sisteminə keçid edə biləcəyimizi düşünürəm. Belə ki bitcoindən əlavə peercoin, litecoin, namecoin, swiftcoin, bytcoin, dogecoin, emercoin, feathercoin, gridcoin, primecoin, ripple, nxt, auroracoin, dash, monero, mazacoin və sair kriptoalyuta vahidləri aktivdir.

Nəticə və təkliflər

Göründüyü kimi təbiətdə antropoloji amilin təsiri nəticəsində yeni-yeni istehsal üsulları əldə edilmiş, təkmilləşdirilmiş, iqtisadi formasiyalar bir-birini əvəz etdikcə xarici ticarətlərdə də liberallaşma meylləri özünü göstərmişdir. Bu zaman iqtisadi nəzəriyyələrin işlənilib hazırlanması hər hansısa ölkə iqtisadiyyatı üçün “sütun” rolunu oynayırdı. Çünki iqtisadi proseslərin sisteməlik şəkildə öyrənilməsi, təhlil olunması xarici ticarət problemlərinə rəasional yanaşmaya və daha effektiv metodlarla həll üsullarını tapmağa yardım edərdi. İqtisadi formasiyalar bir-birini əvəz etdikcə iqtisadi nəzəriyyədə də daxili istehsalın inkişafı və xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməyiylə bərabər yeni-yeni nəzəriyyələr meydana çıxır, köhnə nəzəriyyələrdən ya imtina edilir, ya da araşdırılaraq daha da təkmilləşdirilirdi. Sözsüz ki hələ də effektivliyini qoruyan nəzəriyyə müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsidir.

Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin müasir inkişafı istənilən ölkəni istehsal və xidmət sahələrində daha çevik qərarlar verməyə, istehsal vasitələrini daha effektiv şəkildə istifadə etməyə məcbur edir. Hələ inkişaf etməmiş və ya yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələr üçün isə ən uyğun metod inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf tarixlərini araşdıraraq onların təcrübələrindən istifadə etmək və xarici ticarət əlaqələrini bu istiqamətdə müəyyənləşdirmək idi. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi istiqamətində görülən işlər əsasən xammal ixracı və hazır məhsul idxalı yönündə idi. Belə ki gəlirlər artdıqdan sonra idxalı əvəz edəcək istehsalın, perspektivli istehsal sahələrinin yaradılması daha məqsədəuyğun hesab olunurdu. Bu kredit reytinginin artırılması və kredit və investisiya üçün əlverişli daxili mühit yaratmaq üçün hesablanmışdı. Neft xammalının ixracı ilə gəlirlərin artırılması və kreditlərin ödənilməsi üçün maddi dayağın yaradılması ilə bu məqsəd əldə olundu, S&P, Fitch, Moody's tərəfindən Azərbaycanın kredit reytinginin stabil artan istiqamətdə qiymətləndirilməsi də

buna bir sübutdur. Belə olan halda isə kreditlərin cəlb olunması zamanı ölkə xarici kreditorlarla daha əlverişli şərtlərlə kredit razılaşmaları əldə edə bilər. Fikrimcə hər nə qədər yerli layihələri milli valyuta ilə gerçəkləşdirə biləcək səviyyədə olsaq da bu layihələr üçün kreditlərin cəlb olunması daha məqsədəuyğundur, ilk növbədə kredit ayıran ölkələr kreditlə bərabər ekspertləri də layihəyə cəlb edir və bu kredit cəlb edən ölkə üçün daha effektiv üsullarla layihələri gerçəkləşdirmək, əgər layihə hər hansısa istehsal sahəsinə aiddirsə gəlirlərin artırılması metodlarını mənimsəmək üçün əlverişli imkanlar yaradır. Xarici ölkə və təşkilatlardan kreditlərin cəlb olunması fikrimcə kimya sənayesi, elm, xidmət və telekommunikasiya ilə bağlı sahələrdə olmalıdır. Çünki müasir dünya iqtisadiyyatında ölkələr xammaldan və xarici bazardan asılılığı azaltmaq üçün bu sahələrin inkişafına xüsusi fikir verirlər.

Kimya sənayesi elə bir geniş sahədir ki karbohidrogen ehtiyatlardan tutmuş ağır metallara qədər hər növ filiz xammal rolunu oynaya bilər. Azərbaycan xammalla zəngin təmin olunduğuna görə kimya sənayesinin prioritet kimi götürülməyi məqsədəuyğundur. Sumqayıtda texnoparkın yaradılması bu istiqamətdə görülən işlərdəndir. Fikrimcə kimya sənayesi təkcə karbohidrogen xammallarının emalı və aqrar sənaye üçün üzvi gübrələr istehsalı istiqamətində deyil, həm də yüngül sənaye (Əsas da tekstil), dərman sənayesi, süni xammal istehsalı istiqamətində inkişaf etdirilməlidir. Məhz bu cür layihələr üçün Yaponiya, İsrail, Almaniya kimi kimya sənayeləri bu istiqamətlərdə inkişaf edən ölkələrdən kredit cəlb etmək düzgün addım olar.

Elmin inkişafı və kredit əməliyyatlarını sırf təhsil islahatları üçün kreditin cəlb olunması mənasında yox, həm də innovativ yeniliklərin elmə tətbiq olunması üçün elmi-texnoloji avadanlıqların kredit vasitəsilə cəlb olunmasını nəzərdə tuturam. Belə ki təhsilimiz üçün yeni olan bu avadanlıqların düzgün istifadəsinin öyrənilməsi də xarici ekspertlərin köməyi ilə gerçəkləşdirilə bilər. Məhz bu

səbəbdən Yaponiya və Almaniya kimi ölkələrdən bu cür texnoloji məhsulların kreditlə əldə olunmağı uyğundur. İnnovativ yeniliklərin elmə cəlb olunmasına ödəniş sistemi ilə bağlı təkliflərdə də toxunulacaq.

Xidmət sahələrinin, həmçinin isdustry4.0 kimi yüksək texnoloji inkişaf tələb edən sahənin inkişafı isə birbaşa olaraq yalnız yüksək inkişaf etmiş ölkələrdən əldə olunacaq kreditlərdən asılıdır. Bunu xidmət sektoru üçün istisna edə bilərik ki məsələn turizm üzrə inkişaf edən Cənubi Avropa ölkələri Qərbi Avropanın digər ölkələrinə nəzərən daha aşağı inkişaf xüsusiyyətlərinə malikdir, lakin eyni istisnanı industry4.0 üçün edə bilmərik. Çünki bu siber-fiziki sistemi nəzərdə tutur, yəni telekommunikasiyanın uğurları tamamilə avtomatlaşdırılmış rejimdə işləyən avadanlıqlarda tətbiq olunaraq əl əməyindən istifadəni tam aradan qaldıracaq və beləliklə də ağır istehsal sahələrində istehsal amillərində insan kapitalından istifadəyə ehtiyac qalmayacaq. İlk dəfə 2011-də Almaniyada Hannoverdəki sərgidə haqqında danışılan bu mövzunun yayılmağı 2012-ci ildə Robert Bosch və Henning Kagermannın rəhbərliyi ilə bir 4-cü sənaye inqilabı təkliflər toplusunun Almaniya hökumətinə təqdimi ilə nəticələnmişdir və yenidən 2013-cü ildəki sərgidə bu məlumatların təqdimatı olmuşdur. Yüksək inkişaf etmiş ölkələrin bu istiqamətdə atacağı addımlar digər ölkələr üçün nümunə olmalıdır, çünki istehsalın bu cür dəyişdirilməyi fasiləsiz məlumat ötürülməsini və tələb-təklif hədlərinin tam düzgün analiz edilməsini təmin edir, belə olan halda isə istehsal ən optimal həddə müəyyənləşdirilə, xammalların istifadəsi tam effektiv şəkildə təşkil oluna bilər. Fikrimcə bu addımda atılacaq ən yaxşı addım hələ industry3.0-ı ölkə ərazisində tam təmin olunması üçün yüksək inkişaf etmiş ölkələrdən, xüsusən də Almaniya, Yaponiya, Fransa, Böyük Britaniyadan kredit cəlb etmək məqsədəuyğundur.

Kreditlərin ödənmə sistemi dedikdə ödəniş üçün dayaq rolunu oynayacaq gəlirlərin formalaşdırılmasından tutmuş ödənişin gerçəkləşdirilməsinə qədər olan sistem nəzərdə tutulur. Gəlirlərin sırf bir sahədən asılılığı “Hollandiya

sindromu”na və dolayı olaraq da ölkənin kredit reytinglərində geriləməyinə səbəb olar, bunun nəticəsində isə gəlirlərin şaxələndirilməsi prosesi baş verməz və ödəniş sistemində bir sahədən, yəni neft sektorundan asılılıq daha da artar. Ümumilikdə gəlirlərin şaxələndirilməsi üçün istehsal sahələrinin artırılması prosesi Samelson-Stolperin proteksionizmin üstünlükləri nəzəriyyəsi və Rybcznski teoreminə əsaslanır və “balanslaşdırma siyasəti” adlanır. Fikrimcə balanslaşdırma siyasətinin aparılması istiqamətində 3 ərazidəki ölkələrdən nümunə götürə bilərik: Skandinaviya yarımadası, Ərəb ölkələri, Şərqi Asiya.

Ərəb ölkələri iqtisadi quruluşca Azərbaycana ən yaxın olan ərazidir, iki ərazidə də karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngindir. Müasir dövrdə isə ərəb ölkələri neft gəlirlərinin sahibkarlıq, turizm, rabitə kimi sahələrə yatırılması hesabına öz iqtisadi gücünü artırmağa çalışır, fikrimcə Azərbaycan da bu təcrübədən yararlana bilər. Ölkədə bu istiqamətdə əsas perspektiv turizm sektorundadır. Bu istiqamətdə artıq müəyyən işlər də görülüb, turizm infrastrukturunu ilə bağlı olan tikinti və abadlaşdırma işlərində istifadə olunan texniki avadanlıqların ölkəyə gətirilməsi zamanı onlara tətbiq olunan vergilərin azaldılması və ya tamamilə vergilərdən azad olunması, turizm obyektlərinə sadələşdirilmiş verginin tətbiq olunması, ekoloji turizmlə bağlı olaraq təbiətin və tarixi tikinti, incəsənət nümunələrinin mühafizəsi, abadlaşdırılması işlərinin genişləndirilməyi, bir sıra beynəlxalq yarışların Azərbaycanda təşkil olunmağı ölkəyə turist axınının cəlb olunmağı istiqamətində aparılan işlərdəndir.

Biznes mühitinin yaradılmasında “qarışıq iqtisadiyyat” metodundan istifadə edən Norveç təcrübəsindən də yararlanıla bilər. Belə ki iqtisadiyyatın elmlə dəstəklənməsi və insan inkişafı indeksi üzrə fərqlənən Skandinaviya ölkələri nəinki Azərbaycan, istənilən inkişaf etməkdə olan ölkə üçün nümunə sayılmalıdır. İqtisadi amillərlə təminatına görə Azərbaycanla yaxın olan Norveç xammal ixracından əldə olunan gəlirlərlə təqaüd fondlarının, elm və elmlə bağlı olan sahələrin texnoloji

avadanlıqlar təminatı, tələbələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması və bu kimi sosial sferalarda irəliləyişlər əldə edərək insan inkişafı indeksində yüksəliş əldə etdi. Biznes planları üçün də açıq siyasət tətbiq edilən Norveçdə xarici biznesmenlərin, xüsusən də gənc tələbələrin biznes planları üçün maliyyə vəsaitləri ayrılır, xüsusən də elmi-texnoloji sahələr üçün hazırlanmış layihələr xüsusi qiymətləndirilir. Fikrimcə elmin inkişafı yönündə maliyyə mənbələrinin düzgün istiqamətləndirilməsi və xarici dillərdə tədris verən ixtisasların artırılması ilə ölkə universitetləri xarici rəqabətdə prestijini yüksəldər, xaricdən “beyin axını” siyasətinin təməli atılır, iqtisadiyyatın elmlə dəstəklənməsi və biznes mühitində “gənc nəfəs”in rolu ilə rəqabətqabiliyyətli daxili istehsal mühiti formalaşar.

Maliyyə-kredit siyasətində isə Çin modelindən yararlanmaq daha məqsədəuyğun olar. Kapitalla özünü tam təmin etməyinə baxmayaraq inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrindən yararlanmaq üçün beynəlxalq təşkilatlardan kredit cəlb etmək Çinin son 30 illik iqtisadi siyasətinə heç də yad deyildir və hal hazırda özü kredit verə biləcək ölkə olsa da bu kredit siyasətini davam etdirməsi “Çin iqtisadi möcüzəsi”nin əsas səbəbidir. Çinin təcrübəsindən cənub-şərqi Asiya ölkələri də yararlanaraq mərhələli şəkildə yeyinti, yüngül sənaye, ağır sənaye, maşınqayırma və elmi-texnoloji avadanlıq istehsalı sahələri üçün kredit cəlb edərək müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının “kiçik əjdahaları” statusunu əldə etmişlər. Azərbaycan da bu metodddan bir müddət istifadə etsə də hal hazırda gəlirlər artdığına görə kredit cəlb etməyi azaldıb. Fikrimcə daxil istehsal idxalın bir çox sahələrini əvəz edənə kimi bu kredit siyasətindən istifadə etmək daha düzgün olar. Xüsusən də aqrar, ağır sənaye və alternativ enerji kimi sahələrdə kredit cəlb olunması və xarici ekspertlərin təcrübələrindən yararlanmaq daxili istehsal və enerji təhlükəsizliyi üçün vacib rol oynaya bilər.

İnnovativ yeniliklərin iqtisadiyyata sürətlə cəlb olunması ödəniş sistemlərindən də yan keçə bilməzdi. Əgər bir zamanlar elektron ödənişlər çox mürəkkəb proses

olduğuna görə vasitəçilik əməliyyatları vacib görünürdüsə zamanla bu əməliyyatların sadələşdirilməyi və insanlar arasında populyarlaşmağı vasitəçilik əməliyyatlarının əhəmiyyətini azaldı. Artıq insanlar fərdi və çox asan şəkildə bu ödənişləri həyata keçirirlər. Azərbaycanda da elektron ödənişlərin həm miqdarı, həm də həcmi illər keçdikcə artan istiqamətdə hərəkət edir. Fikrimcə elektron ödəmə sistemlərinin hər sahədə tətbiqi ödənişlərin sürətini artırır və beləliklə də daxili ticarətdə pulun dövriyyəsi də sürətlənər. Bunun üçün əmək haqqlarının verilməyi, kommunal, nəqliyyat ödənişləri, gömrük rüsumları və vergilərin ödənilməsi tamamilə elektron sistemə keçirilməli, regionların sürətli internet xətti ilə təmin olunması işləri genişləndirilməli, elektron ödəmə terminallarının istifadəsi haqda maarifləndirmə işləri aparılmalıdır.

Xammal ehtiyatlarının istifadəsi ilə əlaqəli olaraq ekoloji problemlərin genişlənməyi istehsal sahələrində alternativ metodların inkişafı ilə nəticələndiyi kimi ödəniş vasitələrindən də yan keçə bilməzdi. Çünki metal pul istehsalı və kağız pul kəsilməyi zamanı təbii xammallardan istifadə olunur. Bunun alternativ yolu kimi də eynilə ödəniş sistemlərinin elektron yola keçirilməyi kimi ödəniş vasitələrinin də elektronlaşdırılmağıdır. Bu istiqamətdə ən geniş işlər Yaponiya, İsveçrə, Fransa, Almaniya kimi texnologiyanın sosial həyata daha çox təsir etdiyi ölkələrdə aparılır. Belə ki nəğd ödənişlər yerinə bank kartları ilə olan ödənişlər üzrə bu ölkələr öndədirlər. Proses elə ödəniş sistemlərinin elektronlaşdırılmağı ilə paralel aparılır və texnoloji inkişafdən daha çox əhəlinin sosial-psixoloji vəziyyəti ilə bağlıdır. Fikrimcə bu istiqamətdə işlərin genişləndirilməyi üçün əsas başlanğıc daxili bazarda daha çox alqı-satqı əməliyyatları aparılan mərkəzlərin ödəniş sistemlərinin elektronlaşdırılmasından keçir.

Elektron ödəniş vasitəsi kimi kriptovalyutalar iqtisadiyyatın ən müasir və elmi yenilik cəhətdən ən ağıllı valyutası hesab oluna bilər. Çünki kvant mexanizmi ilə işləyən bir ödəniş metodu insanların ödənişlər zamanı özlərini daha təhlükəsiz hiss

etməklərinə səbəb olur. Bu isə kriptovalyutaların niyə zaman keçdikcə daha çox istifadə olunmasının əsas səbəbidir. Kriptovalyutaların istifadəsi artdıqca onların fəaliyyət mexanizminin, mayninq prosesinin öyrənilməsi də genişləndirilir. Fikrimcə kriptovalyutaların beynəlxalq ticarətdə valyuta mənbəyi kimi istifadə olunmasının genişlənməyi gec ya tez Azərbaycanın elektron ödəniş mühitinə də öz təsirini göstərəcək. Belə olan halda isə Çin, Yaponiya və Rsiyanın təcrübələrindən istifadə edərək milli kriptovalyutaların yaradılması prosesdə uduzmaq yerinə bundan daxili iqtisadiyyatı xeyrinə istifadə etməkdə kömək edər. Bunun üçün kriptovalyutalar ayrıca bir dərsl kimi tədris olunmalı, fəaliyyət mexanizmi, mauningq prosesi, ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunmağı, kriptovalyuta məzənnəsinin nə cür özü-özünü müəyyənləşdirməyi araşdırılmalı, mayninq prosesi üçün uyğun olan prosessorların idxalı zamanı sadələşdirilmiş vergi metodları tətbiq edilməli, bu sfera ilə məşğul olan insanların təlim və seminarlar keçirməyi dəstəklənməlidir. Sürətlə elektronlaşan dünya ticarətində “udan” tərəf kimi fəaliyyət göstərməyin ək yolu bu innovasiyaları daxili iqtisadiyyatda tətbiq etməkdən başlayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qreqori Menkyu “Ekonomiksin prinsipləri”. Bakı – 2009.
2. Michael Simkovic “What can we learn from credit markets?” Proceedings of the 93rd Annual Meeting of the American Law Institute, Washington, D.C. (2016)
3. David Graeber “Debt: The first 5000 years”. Brooklyn, New York – 2011
4. Michael McLeay, Amar Radia, Ryland Thomas “Money creation in the modern economy”, Bank of England quarterly bulletin 2014 Q1
5. İ.e.d. professor Z. F. Məmmədov “Pul, kredit, banklar”. Bakı – 2010
6. İ.e.d. professor M. M. Sadiqov “Maliyyə”. Gəncə - 2010
7. Beynəlxalq Ticarət Mərkəzi <http://www.intracen.org/>
8. İnkoterm 2010 <https://iccwbo.org/resources-for-business/incoterms-rules/incoterms-rules-2010/>
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 sayılı fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında”
10. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 25 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”.
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 16 yanvar tarixli 590 sayılı fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. “Banklar Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”
12. Prof. i.e.d. Zahid Fərrux Məmmədov “Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi” Bakı 2012
13. Hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru E. Ə. Əliyev “Beynəlxalq iqtisadi hüquq” Bakı 2012
14. İ. e. f. d. Elçin Süleymanov və Prof. i. e. f. d. Osman Nuri Aras “Azərbaycan İqtisadiyyatı” kitabı, Bakı-2016

15. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli 24 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf proqramı (2004-2008-ci illər)”
16. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli 80 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf proqramı (2009-2013-cü illər)”
17. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2014-cü il 27 fevral tarixli 118 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf proqramı (2014-2018-ci illər)”
18. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, 01 yanvar 2018-ci il tarixinə xarici dövlət borcu barədə məlumat <http://www.maliyye.gov.az/node/2134>
19. Fövqəladə Hallar Nazirliyinin qəzeti. “İqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli” http://www.fhn.gov.az/newspaper/?type=view_news&news_id=3191
20. Trading economics, Azerbaijan-credit rating <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/rating>
21. David Hume essays, Part II essay5, “Of the balance of trade” <http://www.econlib.org/library/LFBooks/Hume/hmMPL28.html>
22. Anne Robert Jacques Turqot “The law of diminishing marginal returns” <https://www.economicshelp.org/microessays/costs/diminishing-returns/>
23. Adam Smith “An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations”. Book 4, chapter 3, Of the extraordinary restraints upon the importation of goods of almost all kinds from those countries which the balance is supposed to be disadvantages
24. David Ricardo “On the principles on political economy and taxation”, chapter 7, On foreign trade, p. 85. <http://www.econlib.org/library/Ricardo/ricP2a.html>

25. Jonathan Lewin “General equilibrium” november 2006
26. John Stuart Mill “Principles of political economy with some of their applications to social philosophy”, Book III, chapter XIV, Of international values
27. Steve Suranovic “International trade theory and policy”, chapter 60-14, factor-price equalization
28. Steven Suranovic “International trade theory and policy”, chapter 70-20, The specific factor model
29. Hökmət Ödəniş Portalı, əməliyyatların sayı və həcmi haqqında məlumat <https://gpp.az/az>
30. James Robertson “The history of money from its origins to our time”<http://www.jamesrobertson.com/book/historyofmoney.pdf>
31. Foreign policy “The Greek depression”
<http://foreignpolicy.com/2013/01/09/the-greek-depression/>
32. Aleksander Berentsen and Fabian Schar “A short introduction to the world of cryptocurrencies”

Annotasiya

Резюме

Международная торговля развивается изо дня в день. Географическая трансформация международной торговли совпадает с великими географическими открытиями. Открытие морского пути в Индию, наличие единого глобального океана является одним из ключевых факторов, способствующих развитию международной торговли. Этот период изучался в рамках имперской экономики. Концепция колониальной экономики началась с технологического прогресса, поскольку товарное производство стало дешевле в колониях. Технологическое развитие наряду с методами производства также повлияло на развитие платежных систем. Платежные системы были упрощены, взаимные соглашения о времени погашения, сумме и погашении валюты были заменены международным правом в этой области. Международные финансовые проблемы также увеличились в связи с развитием международной торговли и различиями в экономическом развитии между странами. Решение этой проблемы зависело от надлежащего изучения кредитного и кредитного законодательства, а также разработки нормативно-правовых актов по международным финансовым операциям в целом. Внедрение технологий в платежных системах заложило основу для электронной коммерции. Больше ассортимента, шансов выбора, условий транспортировки и удобства вызвали популяризацию электронной коммерции. В наше время криптовалюта, которая включена в электронную коммерцию, теперь рассматривается как валюта будущего. Вот почему изучение криптографии полезно для экономики любой страны.

Summary

International trade is developing day by day. The discovery of the maritime route to India, the existence of a single global ocean is one of the key factors that contribute to the development of international trade. That period was studied within the framework of the imperial economy. The concept of colonial economy began with the technological advancement as the commodity production became cheaper in the colonies. Technological development, along with manufacturing methods, also affected the development of payment systems. Payment systems have been simplified, mutual agreements on repayment time, amount, and currency repayment have been replaced by international law in this area.

International financial issues have also increased due to the development of international trade and the differences in economic development among countries. The solution to this problem was dependent on the proper study of credit and credit law, and the elaboration of normative-legal acts on international financial transactions in general.

The introduction of technology in payment systems has laid the foundation for e-commerce. More assortment, chances of choosing, transport conditions and convenience have prompted popularization of e-commerce. In modern times, the crypto currency, which is included in the e-commerce, is now regarded as a currency of the future. That's why the study of cryptography is useful for any country's economy.